

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
Ústav pedagogických studií

Bc. Václav Pokora

Historie didaktiky a rétoriky

Bakalářská diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. PAVEL NEUMEISTER, Ph.D.

Olomouc 2020

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně na základě citovaných pramenů a literatury.

V Olomouci dne:

..... Václav Pokora

Chtěl bych zde poděkovat svému vedoucímu práce, panu Mgr. Pavku Neumeisterovi, Ph.D., za cenné a podnětné rady a připomínky, současně také za obrovskou ochotu a pečlivost v průběhu celé spolupráce.

Anotace:

Práce se zaměřuje na vývoj rétoriky a didaktiky v sociálním kontextu antiky. Text je rozdělen na dvě části. První se zaměřuje na vliv společenských faktorů na rozvoj rétoriky a jejího vzdělávání pomocí komparace společenského kontextu a interpretace autorů věnujících se učitelské praxi nebo rozvoji teorie rétoriky. Druhá část je věnována komparaci společenských podmínek a postavení rétorického vzdělávání s teorií didaktiky rétoriky u Marca Fabia Quintiliana.

Annotation:

This thesis focuses on the development of rhetoric and didactics in antiquity social context. The text is divided into two parts. The first part is aimed at the impact of social factors on the development of rhetoric and its education by using a comparison method of social context and works of rhetoric theorists and rhetoric teacher. The second part is devoted to a comparison of social conditions and the status of rhetoric education with didactics theory developed by Marcus Fabius Quintilianus.

Klíčová slova:

rétorika, historie, didaktika, antika, antické Řecko, starověký Řím, sofisté, Marcus Fabius Quintilianus, Platon, Aristoteles

Key words:

rhetoric, history, didactics, antiquity, ancient Greece, ancient Rome, sophists, Marcus Fabius Quintilianus, Plato, Aristotle

Obsah

Úvod	6
1. Terminologické vymezení základních kategorií.....	8
2. Rétorika v období antického Řecka.....	10
2.1. Cesta k řeckému řečnictví v době před Aristotelem – vliv demokracie	10
2.2. Sofisté	13
2.2.1. Gorgias	15
2.2.2. Protagoras	16
2.2.3. Isokrates.....	18
2.3. Platonův odpor k sofistické praxi	22
2.4. Aristoteles	25
3. Rétorika v období antického Říma	32
3.1. Recepce rétoriky v římském prostředí a Quintilianovo společensko-politické podhoubí.....	32
3.2. Marcus Fabius Quintilianus	35
Závěr.....	42
Seznam literatury:.....	45

Úvod

Dnes se pod pojmem rétorika myslí velice úzce vymezená disciplína zabývající se mluveným projevem, argumentací a stylistikou řeči. Rétorické vzdělávání se také nepovažuje za součást obecného vzdělání a nejbližší jí je z dnešního kurikula filologie, obsahující gramatiku a stylistiku. Samotné rétorické vzdělávání se přesunulo spíše do komerční sféry kurzů a doplňkového vzdělávání. V počátcích teorie rétoriky a jejího praktikování v antickém Řecku byl řečnictví přikládán větší význam. Tato skutečnost je doložena jednak postavením rétoriky v dobové občanské praxi, která vytvářela vhodné podmínky pro její rozvoj, a jednak tehdejším obrazem řečníka, který zdatnému rétorovi přikládal i další občanské ctnosti než jen instrumentální znalost jazykového projevu.

Rétorice byla v jednotlivých dějinných etapách přikládána důležitost a prostor s ohledem na její recepci ve společnosti. Hlavním cílem této práce je na základě analýzy vybraných primárních pramenů a sekundární literatury, vztahující se k didaktice rétoriky, rekonstruovat roli rétorického vzdělání v daném období a stanovit, jaké postavení ve vzdělávacím systému zastává. Zasazením díla do historicky-kulturního kontextu je dílčím cílem ukázat, jaké praktické důsledky mělo studium rétoriky, tedy jaké společenské implikace přinášela. Vzhledem k rozsahu a charakteru je práce zaměřena na vývoj didaktiky rétoriky v antické historii.

Text je chronologicky řazen do dvou hlavních částí, z nichž první a delší se věnuje vývoji rétoriky a jejího vzdělávání ve společenských podmínkách antického Řecka. Je třeba zde vymežit skutečnost, že pokud budeme v práci hovořit o antickém Řecku, budeme mít vždy na mysli konkrétně demokraticky uspořádané Athény. Druhá, sice kratší, ale interpretačně podstatnější část se zaměřuje na recepci vyučování řeckého rétorického dědictví ve společnosti starověkého Říma. V každé části je komparován společenský kontext a vývoj rétoriky u vybraných autorů. Práce je zaměřena zejména na historii starověké rétoriky, na které je sledován i rozvoj teorie jejího učení.

Kapitola o antickém Řecku je po uvedení politicko-společenského uspořádání dále vnitřně strukturovaná na tři podkapitoly, které se postupně věnují rétorice od jejích athénských počátků u sofistů (Gorgii, který přinesl rétoriku do Athén, jeho slavného žáka Protagory a Isokrata, který odmítl tradiční sofistický způsob vyučování rétoriky), přes Platonovu kritickou reflexi rétorické praxe, až k systematizování rétoriky u Aristotela. Našimi dílčími cíli v této pasáži je zodpovězení otázek, jaké postavení měla rétorika, její znalost v kontextu athénské

demokracie a jaké postavení měla v tehdejších vzdělávacím systému. Zaměříme se také na vývoj teorie učení u jednotlivých představitelů rétoriky.

V úvodu části věnované starověkému Římu je stručně nastíněna cesta řecké vzdělanosti a přijetí jejího odkazu v římské kultuře. Je zde reflektováno postavení rétorického vzdělání a jeho místo ve společenském životě. Zbytek kapitoly se zabývá spisem, který shrnul a systematizoval předchozí tradici a představuje tak vrchol antického řečnictví. Jedná se o *Základy rétoriky* od Marca Fabia Quintiliana. Našimi dílčími záměry v této části je rekonstruovat pozici rétoriky v římském vzdělávacím systému a roli rétorického vzdělání pro společenský život. Analýzou Quintilianovy učebnice se pokusíme identifikovat didaktické principy a teorii vzdělávání a výchovy v jeho pojetí.

Za interpretačně a čtenářsky nejzajímavější můžeme označit kapitoly věnované Platonovi, Aristotelovi a Quintilianovi. Důvodem pro to je, že od těchto autorů se nám dochoval dostatek textové evidence, díky které můžeme sledovat nejen vývoj koncepcí jednotlivých myslitelů, ale také porovnat jejich vzájemný vliv a podobnosti myšlení. Proto budeme v práci sledovat i myšlenkové trendy, které se v různých variacích objevují u jednotlivých autorů.

Práce představuje teoretický text, ve kterém se využívá postupů analytické metody na primární a sekundární literaturu k tématu rétoriky a didaktiky rétoriky, přičemž jsou následné syntetické závěry týkající se obou těchto kategorií komparovány s poznatky o společenském kontextu ve vybraném období. K samotné analýze je využita interpretace původních pramenů.

1. Terminologické vymezení základních kategorií

Před začátkem samotného bádání si ujasníme základní termíny, se kterými se v text pracuje. Jak vyplývá ze samotného názvu práce, jedná se o rétoriku a didaktiku. Zatímco s pojmem rétorika se setkáváme už v antice u prvních autorů, na které se zaměříme, termín didaktika se objevuje až v 16. století. Z toho vyplývá, že sledovat vývoj rétoriky v období antiky bude poměrně neproblematické, ale používat termín didaktika v souvislosti s antikou je poněkud ahistorický přístup. Nicméně se zaměříme na anticipaci didaktiky v souvislosti s formováním rétoriky jako samostatné disciplíny.

Rétorika je historicky a kulturně proměnlivá co do významu i funkce. Proto běžně rétoriku dělíme např. dle oborů, kde se využívá (rétorika politická, reklamní, herecká atd.) nebo dle období, ve kterém se konkrétní podoba rozvíjela (antická, renesanční, barokní, moderní atd.).¹ Osobně jsem odpůrcem přílišného definování, jelikož v mnoha filosofických otázkách taková snaha vedla jen k prohlubování problému, zatímco systémy, pracující s pouhými pracovními definicemi, přinášely posun v odpovědích na tyto otázky. Pro potřeby naší práce se tedy spokojíme s jednoduchým vymezením antické rétoriky.

Při definování antické rétoriky se odrazíme od Gorgiova vyjádření v Platonově dialogu *Gorgias*. Rétoriku vymezuje jako „*schopnost přemlouvati druhé*“², kterou je schopen naučit jiné. Podobnou definici najdeme i Szymankově *Umění argumentace*, která rétoriku vykládá, jako „*umění správného užívání řeči za účelem vyvíjení vlivu na lidi a s ním spojené znalosti a praxe*.“³ Na tomto základě budeme k antikou pojímané rétorice přistupovat jako k praktické disciplíně, jejímž předmětem je *řeč* (přednesená i psaná) *určená k přesvědčení jiných*, která je ale podepřena o teoretické principy, kterým je možno vyučovat. Je zřejmé, že takovéto pojetí je silně propojeno s politikou, nicméně tento vztah vyplývá ze společenské praxe, která podnítila tento konkrétní význam a funkci rétoriky. Takové pojetí absentuje pejorativní význam, který se občas s rétorikou pojí, a odkazuje na zbytečnou zdobnost a strojenost jazyka nebo složitost a obskurantismus jazykového projevu.

Ačkoli pochází z řeckého *didaskein* (tedy učit), termín didaktika v antice určitě nenajdeme, jelikož se poprvé objevuje až u německého pedagoga Wolfganga Ratkeho. Za hlavního propagátora byl poté Jan Amos Komenský, který pro svůj spis *Didaktika Veliká* zvolil

¹ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 7-9.

² PLATÓN. *Gorgias*, 452b.

³ SZYMANEK, Krzysztof. *Umění argumentace: terminologický slovník*, s. 286.

podtitul, ze kterého můžeme vyčíst, co si pod didaktikou představoval, a to „všeobecné umění, jak všecy všemu učit. Didaktika v jeho pojetí označovala umění vyučovat, obsahovala souhrn cílů vzdělávání a výchovy, ale také organizaci školy a vzdělávacího systému.⁴ Takto pojatá didaktika obsahovala v podstatě to, co je dnes náplní celé pedagogiky.

Dnes je didaktika pojímána jako věda o vyučování, které propojuje vzdělávání a výchovu. Jednu z možných definic poskytuje Hladílek, který píše, že didaktika současně rozebírá subjekty podílející se na vyučování i objektivní okolnosti zasahující do učebního procesu. Za základní předmět didaktiky považuje vzdělávací proces, který je úzce propojen se společenským vývojem. Z hlediska vyučování se pak didaktika zaměřuje jak na otázky obsahu, tak na otázky procesu vzdělávání.⁵

Tato šroubovaná definice v jednoduchosti znamená, že předmětem didaktiky jsou a) subjektivní aktéři, tedy učitel a student, b) učební proces jako takový, tedy metody v něm užití a c) společenská poptávka, tedy samotný předmět a cíle učebního procesu. V práci budeme na termín didaktika nahlížet touto moderní optikou. Jelikož se jedná o anachronický přístup, je zřejmé, že většina autorů nebude naplňovat tuto definici, která indikuje ucelenou teorii učení, zahrnující pojetí žáka, učitele, metody i cíle, ale v textu budeme sledovat, jak u nich bylo toto pojetí anticipováno a případně naplněno.

⁴ SKALKOVÁ, Jarmila. *Obecná didaktika: vyučovací proces, učivo a jeho výběr, metody, organizační formy vyučování*, s. 13.

⁵ HLADÍLEK, Miroslav. *Úvod do didaktiky*, s. 7.

2. Rétorika v období antického Řecka

Nejprve se zaměříme na vývoj antické rétoriky od jejích prvních představitelů ve starověkém Řecku až po jejího vrcholného představitele Aristotela. Ačkoli učitelů řečnického umění bylo v době před Aristotelem mnoho, zaměříme se jen na některé z nich. Jedním z předmětů našeho zkoumání budou také politicko-společenské vlivy a společenská praxe, které vedly k potřebě vzdělání v oblasti stylistiky mluvního projevu, a tím k rozvoji řečnictví a nutnosti vzniku pozice učitele rétoriky.

2.1. Cesta k řeckému řečnictví v době před Aristotelem – vliv demokracie

Tím, kdo jako první přišel do Athén a přinesl s sebou řečnické umění, byl Gorgias z Leontín, který původně působil na Sicílii. Bývá společně s Koraxem a Teisiasem považován za první učitele řečnictví. Vzniku rétoriky na sicilském ostrově poskytly půdu demokratické převraty ve dvou městech, a to Akragantu⁶ a Syrakusách, po nichž měl každý svobodný občan možnost přednést svou záležitost u soudu nebo před shromážděním lidu.⁷ Taková politická změna podnítila poptávku o učitele rétoriky, kteří dokázali zlepšit argumentaci a přednes svých žáků.

Odtud se rétorika společně s Gorgiou dostala do Athén, kde místní politické podhoubí napomohlo jejímu rozšíření. Athény v té době stále žily z odkazu státníka Solóna, který byl pokládán za zakladatele ideje demokracie, a tím, kdo podnítil společenské myšlení tímto směrem. Solón tak stál u zrodu demokraticky uspořádaných institucí, jako byly například poradní soudy, úřady, do kterých bylo voleno losem, a demokratická rada.⁸ Vlivem historického vývoje a Solónových reforem došlo také k širšímu zpřístupnění politického prostoru. Jeho ideou bylo, aby všichni bojeschopní muži, kteří si budou schopni obstarat zbroj a zaujmou v armádě místo jako těžkooděnci, získali pasivní volební právo. Tím by získali možnost aktivně se účastnit politického života.⁹ Jak je patrné, tak mezi kritéria možnosti podílet se na společném rozhodování patřila mimo mužského pohlaví a bojeschopnosti i výše majetku. Gorgias přišel do Athén, které již prošly vývojem, který bychom mohli nazvat demokratizací.

⁶ Dnešní název – Agrigento.

⁷ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 18.

⁸ BLEICKEN, Jochen. *Athénská demokracie*, s. 20-21.

⁹ Tamtéž, s. 57.

Vzhledem k výše zmíněnému je zřejmé, že mluvní akt získal díky politickým reformám další funkci. K původní informační a umělecké roli (např. rozšířené básnictví, které bylo v té době hlavním médiem) se pro potřebu politicky aktivního občana přidala role přesvědčovací. Z dnešního hlediska je chápání politicky angažovaného člověka v porovnání s antickými Athénami dosti omezené. Kromě možnosti kandidovat do lidového shromáždění a účastnit se různých zasedání, bylo s takovým životem spojeno i soudnictví, což je dnes s ohledem na ideje Locka a Montesquieho o dělení státní moci od politiky odděleno. Jak v období athénské demokracie probíhalo soudní jednání veřejné záležitosti, můžeme najít například v Platónově dialogu *Obrana Sokratova*. Takové jednání se skládalo z přednesení obvinění, obhajoby obviněného, rozhodnutí soudců o vině a nevině, reakce obviněného a z konečného verdiktu soudců.¹⁰

Sokratova řeč je příkladem praxe, ve které se rétorika ukázala jako užitečný nástroj. Tvrzení, že rétorické umění bylo velmi účinné, podporuje zejména personální složení soudů. Zatímco dnes soudcovský talár oblékne pouze adekvátně vystudovaný člověk s náležitou kvalifikací, tehdejší nároky na intelektuální zdatnost byly o poznání menší. Jak poznamenává Bleicken, v tomto období tedy 5.-4. století př.n.l. bylo na rok voleno 6000 soudců, kteří potom tvořili jednotlivé soudní dvory. Jejich velikost, tedy počet soudců, určoval charakter a vážnost řešené věci, tedy zda šlo o soukromý spor (200 nebo 400členný soudní dvůr) nebo veřejně významný proces (podle závažnosti měl 500, 1000, 1500 nebo dokonce více soudců).¹¹ Při účasti tolika soudců se dá intuitivně očekávat, že se nejedná pouze o elitu athénské společnosti, ale že soudy tvořily i zbylé vrstvy obyvatelstva. Převahu nižších vrstev v ucházení se o soudcovský post Bleicken přisuzuje vypláceným dietám.¹² S nadsázkou můžeme říci, že (nejen) Sokratův případ tak rozhodovalo 501¹³ prostých občanů, kteří byli náchylní podlehnout rétoricky stylizovanému přesvědčování.

Jaké vzdělání měli občané Athén, od kterých se očekával politický život? Athénská výchova byla v 6. století př.n.l. specifikována Solónem, nicméně se nejednalo o zavedení institucionalizované vzdělávací soustavy, ve které by se postupovalo podle předem daných osnov. Role státu spočívala v kontrole, zda se dítěti dostává výchovy, ale jinak byla výchova

¹⁰ Srov. PLATÓN. *Euthyfrón: Obrana Sókrata ; Kritón*, s. 37-71.

¹¹ BLEICKEN, Jochen. *Athénská demokracie*, s. 248-251.

¹² Tamtéž, s. 249.

¹³ Srov. PLATÓN. *Euthyfrón: Obrana Sókrata ; Kritón*, s. 106.

nezávislá na státu, a to jak v domácnosti, tak později ve škole. Bylo zvykem, že předmět učiva byl v plné gesci učitele.¹⁴

Do 7 let probíhala výchova v domácím prostředí s cílem vštípit zásady mravního chování. Od 7 do 14 let věku získávali chlapci vzdělání od gramatistů a kitharistů. Od gramatistů se učili číst, psát a celkově si osvojovali jazykové schopnosti (správné časování, skloňování atd.) a později se zde učili i počtům. Kitharisté poskytovali vzdělání múzického umění – hudby, poezie a zpěvu. Ve 14 letech docházeli do palaistry, tedy zápasnické školy, kde se zabývali fyzickými aktivitami jako např. míčovými hrami nebo pětibojem. Fyzická příprava pokračovala gymnastikou a jízdou na koni v rámci docházky na gymnasia od zhruba 16 let. Gymnasijské vzdělávání bylo doplněno o účast na besedách, s politickými, filosofickými a literárními tématy. Dověšením výchovy a vzdělávání byla efébie, což představovala státem řízená vojenská služba. První rok se cvičili se zbraní a ve druhém roce se připojovali do služby v pohraničí.¹⁵

Po skončení dvouleté služby, tedy ve 20 letech, se stávají plnoprávními občany. Nicméně je třeba si uvědomit, že přístup k takové komplexní výchově (a celkově k občanství) byl podmíněn jednak materiální základnou rodiny, a jednak příslušností k mužskému pohlaví. Popsaný vzdělávací systém byl dostupný potomkům vládnoucích tříd a z nich pouze mužům.

V popsaném systému je vidět celistvost athénskému vzdělávání, které propojuje fyzickou, intelektuální a morální přípravu pro občanský život, doplněnou o estetickou průpravu v umění. Ale pro nás je zásadním rysem již zmíněná nezávislost těchto škol propojená se svobodnou volbou výběru učitele (respektive školy). Tohle intelektuálně svobodné prostředí, navíc obohacené o přítomnost filosofického myšlení ve spojení s požadavkem na občanskou angažovanost dalo vzniknout poptávce po rozvoji řečnického umění.

Pro stručný náznak pozice rétoriky v tomto systému nám stačí uvést, že jako samostatný obor zde nefigurovala. Učení se jazyku bylo teoreticky obsaženo v gramatice a praktická řeč pramenící z osobní zkušenosti by se jistě dala přičíst účasti na besedách. Obor zahrnující teorii i praxi umění řeči a projevu zde nicméně chybí. Můžeme tedy říci, že ačkoli existoval společenský zájem, institucionální ukotvení rétoriky zde nebylo přítomno. Odpověď na zmíněnou poptávku nabídli sofisté, kterým se budeme věnovat v další části práce.

¹⁴ ŠTVERÁK, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky: vysokoškolská příručka pro studenty vysokých škol připravujících učitele*, s. 25-26.

¹⁵ Tamtéž, s. 25-26.

2.2. Sofisté

S ohledem na výše zmíněný nástin athénskému společenskému životu nebyl tehdejší zájem o rétoriku příliš překvapivý. Nicméně sám Gorgias, byl představitel směru, který se spíše než o argumentační hledisko projevu zajímal současně o jeho stylistickou stránku, tedy o umělecké a básnické využití. Reprezentantem z řady na argumentaci zaměřených rétorů byl Trasymachos z Chalkedonu.¹⁶ Oba se řadili k tzv. sofistům – učitelům moudrosti. Obecně se tedy za sofistu považoval člověk oplývající výjimečným věděním o teoretických a praktických věcech.¹⁷ Sofisté tedy nepatřili k nějaké konkrétní filosofické škole, která by determinovala jejich přístup, ale bylo to spíše obecné označení pro výše popsany typ muže.

Jednotliví sofisté tedy vyučovali obory podle svého vlastního pole zájmu, jelikož nebyli svázáni žádnou tradicí, která by je nutně vedla buď k etice, přírodní filosofii nebo jinému oboru. Tato drobná odbočka byla podstatná, k tomu, abychom si uvědomili, že všechny sofisty nelze chápat jako jednostranně zaměřené na rétoriku, ale jejich okruh působení byl širší. Pro naše záměry ale budou podstatní ti sofisté, jejichž zájem byl po vzoru Gorgii zejména o umění disputace a sporu, gramatiku, stylistiku¹⁸ a praktické činnosti s tím spojené – výuka, sepisování řečí atd.

Svým působením v tomto oboru se do dějin filosofie zapsali sofisté také negativně. Pojí se s nimi například termíny eristika a sofismata. Sofismata se dají charakterizovat jako logicky vyvozené nesmysly, z nichž nejznámější je ve znění „*Co člověk neztratil, to má. Ztratil člověk rohy? Neztratil. Ergo člověk má rohy.*“¹⁹ Pod pojmem eristika se skrývá způsob vedení sporu či disputace, který má za cíl pouze vítězství bez ohledu na pravdu. Tento negativní náhled na sofistiku je tradiční již od Platóna, který (pokud nějaké sofisty ve svých dialogích zmiňuje, tak) je dává do opozice k Sokratovi a vymezuje se vůči nim. Blíže se k Platónovu názoru na rétoriku, a tím i na jeho současníky z řad sofistů vrátíme v dalších částech textu. Na tomto místě pouze nastíníme, jaké důsledky sofistiky mohly být pro filosofii nepřijatelné.

Je pochopitelné, že sofistické praktiky byly odmítány z filosofických, konkrétně epistemických důvodů. Eristický způsob vedení sporu je zaměřen čistě na udolání soupeře a konečná „pravda“ tak záleží pouze na schopnostech jednotlivých stran disputace. To může

¹⁶ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 19-20.

¹⁷ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*, s. 20-22.

¹⁸ Tamtéž, s. 20.

¹⁹ BLECHA, Ivan. *Filosofie*, s. 86.

mít za následek nebezpečný relativismus, který trefně vyjádřil další z řady sofistů Protagoras, když prohlásil: „Měrou všech věcí jest člověk, jsoucích že jsou a nejsoucích že nejsou.“²⁰ Z toho můžeme vyčíst, že Protagoras odmítal pravdu jako něco objektivního, ale pouze jako něco závislého na subjektivním hledisku. Na tomto základě psal svůj spis *Antilogiai* jako soubor několika dvojřečí, ve kterých nejprve obhajoval paradoxní tvrzení a poté proti němu zastával běžné stanovisko. Na základě tohoto *dialektického* cvičení došel k závěru, že řeč je všemocná a lze obhájit i slabší tvrzení. Jedná se o odlišný přístup k dialektice, než můžeme najít například u Platona nebo Aristotela.

Na základě dostupné literatury můžeme konstatovat, že sofisté využívali metodu, která byla veskrze filosofická – *dialektickou metodu*. Dialektika, z řeckého *dialegesthai*, tedy vést rozhovor, rozmlouvat či diskutovat, je v tradiční filosofii metodou pro vyjasňování stanovisek, tezí a pojmů²¹. V Platónské Akademii se tato metoda používala k hledání pravdy skrze kladení otázek a odpovídání na ně. Hobza shrnuje postupné kroky této metody – účastníci dialogu si určí role tázajícího a odpovídajícího, načež tázající předloží dialektický problém tak, že se ptá, zda se stav věcí má tak či tak nebo ne; odpovídající musí odpovědět celou větou, čímž se přihlásí k určité pozici; tázající se potom pomocí otázek snaží dovést odpovídajícího k tvrzení, které je v rozporu s původní tezí, zatímco odpovídající se snaží svou tezi bránit.²²

Kořeny dialektiky sahají dále než k Aristotelovi a Platónovi. Vzhledem k dochované literatuře se zdá, že mezi základní učební metody sofistů patřila dialektika. Nikoli však užitá s filosofickými záměry, tedy pro hledání pravdy, ale jako „*nezávazná slovní hra*“²³ prohlubující umění dobře a pohotově argumentovat. Lze konstatovat, že sofistická rétorika stavěla na základech dialektiky. Další charakteristiky si ukážeme u jednotlivých představitelů. Předběžně si ale můžeme říci, že jde o učení vzorových příkladů z paměti, jejich rozbor a napodobování.²⁴

Po uvedení tohoto kontextu se podívejme na některé jednotlivé představitele a jejich působení jako rétorů a učitelů. Nicméně při mapování rozvoje rétoriky v této době je třeba si uvědomit, že mnoho textové evidence se nedochovalo, což je například případ zmíněného Trasymacha, proto se u některých autorů omezíme na sekundární literaturu.

²⁰ BLECHA, Ivan. *Filosofie*, s. 86.

²¹ HOBZA, Pavel. *Milétská filosofie jako aristotelská konstrukce: studie o základních pojmech a představách*, s. 178-179.

²² Tamtéž, s. 179-180.

²³ *Filosofický slovník*, s. 87.

²⁴ KRAUS, Jirí. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*, s. 30.

2.2.1. Gorgias

Gorgias, jehož život lze datovat asi mezi léty 483 až 378 př.n.l. se nejprve zabýval filosofií, konkrétně ovlivněnou Empedoklovým myšlením (odtud pramenil jeho střídavý způsob života), od které se nakonec odklonil a začal působit jako rétor. Jako rétor také v roce 427 př.n.l. přichází do Athén. Zde již zažívá jako učitel úspěch, který mu přináší hmotné zajištění. Celkově však, jak shrnuje Wenig, o jeho životě panují velké pochybnosti. Jistě víme pouze to, že napsal spis *Peri fyseós*²⁵, a že byl řečník²⁶.

Pro zkoumání Gorgiovy rétorické činnosti a praxe nemůžeme minout jeho spisy, které se věnují filosofickým tématům. Gorgias se ve spise *O nejsoucím* vyjadřoval k povaze jsoucna, k možnosti lidské kognice jej poznat a hovořit o něm. Ke svým třem slavným tezím dochází díky dovedení eleatských myšlenek o jsoucnu do absurdna. Znění těchto tezí je následující: „*Nic neexistuje. I kdyby něco existovalo, bylo by to nepoznatelné. I kdyby to bylo poznatelné, bylo by to nesdělitelné.*“²⁷ Žádná z těchto tezí není postulovaná bez zdůvodnění, ale má za sebou promyšlenou logickou argumentaci. Z hlediska rétoriky je podstatné, že se mezi badateli objevily teorie, že si Gorgias zvolil tohle až paradoxní téma pro to, aby ukázal svou řečnickou zdatnost.²⁸ Není jisté, jestli je tato hypotéza dostatečně odůvodněná u samotného Gorgii, ale jak uvidíme dále (např. u již zmíněného Protágora), strategie obhajování protimluvů a paradoxů se objevovala i z didaktického (ve smyslu metody) hlediska jako způsob rétorického cvičení.

O Gorgiových pedagogických zásadách ale bohužel mnoho nevíme. Důvodem je, že obsah jeho teoretického spisu *Techné* není znám, dokonce někteří badatelé zpochybňují, že měl podobu učebnice.²⁹ Do teorie rétoriky Gorgias přinesl *kairos* tedy tzv. rétorický oportunismus. Dle tohoto principu měl řečník přizpůsobit svůj přednes jednak k dané situaci a látce, a jednak k schopnostem obecenstva.³⁰ Termín *kairos* pochází z řecké mytologie a je jménem boha příhodného času. Tento pojem byl užíván například také v hippokratovských spisech, v kontextu odhadnutí správného času pro léčebné procedury a dietologickou intervenci. Gorgias tento princip převádí do rétoriky.

²⁵ WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl I, Od dob nejstarších až do počátku století 4. př. Kr, s. 44.

²⁶ Tamtéž, s. 43-48.

²⁷ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*, s. 40-41.

²⁸ WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl I, Od dob nejstarších až do počátku století 4. př. Kr, s. 49.

²⁹ Tamtéž, s. 49.

³⁰ Tamtéž, s. 14,60.

Za zdroj vypovídající o tom, čemu učil, můžeme ale považovat Platónův dialog *Gorgias*³¹, kde se Sokrates táže Gorgia, co rozumí pod názvem rétorika a jestli je tomuto umění schopen učit další. Na tomto místě nalézáme Gorgiovo vymezení rétoriky, když odpovídá na Sokratovu otázku, čeho je sám znalcem a co učí jiné:

... schopnost přemlouvati řečmi i na soudě soudce i v radě členy rady i na sněmu sněmovníky i v každém jiném shromáždění, kterékoli se koná. A jistě budeš mít při této moci svým sluhou lékaře a sluhou budeš mít učitele tělocviku;³²

Gorgias (nahlížen platonskou optikou) tedy definuje rétoriku jako „výrobní přemlouvání“³³, která jako nástroj pomáhá tomu, kdo ji ovládá, získat vládu nad ostatními, díky jeho přesvědčovací síle. Zde už vidíme náznak toho, co Platón bude později kritizovat na celé sofistické tradici, a to, že rétoriku lze používat moderně řečeno nemorálně. Jinými slovy učí metodu, ale již ne hodnoty, které by vedly jednání rétora.

Celkový Gorgiův náhled na rétora samotného poskytuje Wenig, který píše, že rétor by neměl postrádat všeobecné vzdělání, aby byl schopen mluvit o jakémkoli tématu lépe než odborník. Svou řeč by pak měl být schopen uzpůsobit vzhledem k probíranému tématu a k posluchačům (viz *kairos*).³⁴ Již u prvního učitele řečnictví tedy vidíme tendenci pojímat rétora jako člověka vzdělaného nejen v umění řeči, ale současně v dalších oblastech poznání. V této práci budeme dále sledovat tendenci chápat rétorické vzdělání jako celkový rozvoj osobnosti a znalostí.

2.2.2. Protagoras

Jednoho z pokračovatelů Gorgia jsme zmínili již při základním nastínění toho, jaký byl vliv sofistického myšlení na filosofii. Protagoras je na základě dříve zmíněného tvrzení, že měřítkem všech věcí je člověk, považován za relativistu v oblasti poznání. Do důsledku vzato se jedná nejen o poznání, ale o relativismus absolutní, zahrnující zprostředkovaně také naši ontologii a morálku.

Jak již bylo zmíněno, Protagoras byl přesvědčen, že lze úspěšně zastávat každé stanovisko, a to dokonce tak, že slabší teze lze (řečeno moderně) pomocí dobré argumentace

³¹ Je ale podstatné si uvědomit, že dialog není přesným zápisem historické skutečnosti, ale pouhým fiktivním příběhem, do jehož rámce Platón vsazuje svá filosofická pojednání a vyrovnává se v nich s názory jiných filosofů. Vyjádření jeho partnerů v dialogu se tedy nedá považovat za přímé písemné svědectví.

³² PLATÓN. *Gorgias*, 452b.

³³ Tamtéž, 453a.

³⁴ WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl I, Od dob nejstarších až do počátku století 4. př. Kr., s. 66-67.

učinit silnějšími. Taková byla podle všeho i jeho učitelská praxe, při níž předkládal svým studentům různá kontradiktorická a paradoxní stanoviska, o kterých měli diskutovat ze dvou rozdílných vzájemně soupeřících pozic.³⁵ Což je užití dialektické metody. V Platónské akademii se dialektika užívala pro zjištění, zda je tvrzení udržitelné, je-li podrobena přísnému zkoumání, a jeho případné odmítnutí, když se ukáže, že takové není – za účelem hledání pravdy. Tady se zdá, že Protagorovo užití dialektiky je naopak způsob, jak se naučit udržet tvrzení i v případě, že je podrobováno zkoušce, a učinit ho tak zdánlivě pravdivým.

Mimo to dával svým žákům vypracované vzorové ukázky, určené pro učení nazpaměť.³⁶ Memorování nebylo přítomno jen v Protagorových učitelských praktikách, ale zásadně se promítalo i mimo vzdělávací ambice sofistů. Běžná praxe u soudů byla taková, že si méně řečnický nadaný občan zaplatil sepsání řeči, kterou se pak naučil nazpaměť a před soudem ji přednesl. Tato praktika se přenesla i do Protagorova učebního stylu.

Ani Protagoras ale neviděl rétorické vzdělání jako čistě samoúčelné, nebo užitečné pouze pro občanské slovní pře. Byl toho názoru, že rozvoj myšlení a mluvení vede k lepším schopnostem poznání.³⁷ Význam zdokonalení řečnické způsobilosti u Protagory se tak dá považovat takřka za nutnou podmínku osobnostního rozvoje a ve slabším vyjádření jako vhodná podpora při dalším vzdělávání se. Konkrétně pak v učení se občanským ctnostem, pro něž považoval znalost rétoriky za důležitou.³⁸

V Platonově dialogu Protagoras se postava Protagory v rozhovoru se Sokratem snaží ukázat, že zdatnostem lze učit. Stručně zde rekonstruujeme jeho argument. Občanská ctnost (což je souhrnný pojem pro spravedlnost, uměřenost a zbožnost) je dle něj přístupná všem lidem³⁹ a není nám předem dána, ale lze se jí naučit. Tohle tvrzení je podepřeno společenskou praxí, jelikož netrestáme ostatní za to, že jim nebylo dáno nadání nebo krása, nýbrž je trestáme a napomínáme za to, že jednají proti způsobům chování, které si měli osvojit – trestáme ostatní např. za to, že jsou neuměřeni, nespravedliví atd.⁴⁰ U Platóna tedy nacházíme záznam⁴¹ Protagorova pedagogického zájmu o občanské ctnosti.

³⁵ WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl I, Od dob nejstarších až do počátku století 4. př. Kr, s. 74-75.

³⁶ Tamtéž, s. 74-75.

³⁷ Tamtéž, s. 75.

³⁸ Tamtéž, s. 75.

³⁹ Později hovoří o mužské ctnosti, takže i zde se projevuje dobová role ženy, která nedisponuje občanskou ctností.

⁴⁰ PLATÓN. *Protagoras*, 322e-324d.

⁴¹ Opět je třeba mít na paměti dialogický charakter textu.

Na základě našich předchozích úvah můžeme konstatovat, že Protagorovo působení coby učitele mělo ambici komplexního rozvoje člověka. Vyjma uplatnění v politicky činném životě měla být rétorika nástrojem pro rozvoj kognitivních procesů. Do sféry poznání byly zahrnuty i ctnosti, které byly potřebné pro život v obci. Lepší schopnosti poznání tak napomáhaly ke ctnostnému životu občana.

2.2.3. Isokrates

Dalším z následovníků a žáků Gorgiových byl athénský rétor a učitel Isokrates. Díky tomu, že jeho otec vlastnil výrobu píšťal, byla Isokratovi poskytnuta nákladná výchova. Mezi jeho učitele patřili kromě Gorgii i další sofisté jako Protagoras, Prodikos, Teisias a řecký státník Theramenes.⁴² V důsledku peloponéských válek se ovšem majetkové poměry jeho rodiny změnila a on se ocitl v hmotné nouzi. Učitelstvím chtěl zlepšit svou ekonomickou situaci. Tento záměr mu vyšel a díky výdělkům jeho školy a darům se těšil životu v blahobytu.⁴³

Zajímavý je Isokratův přístup k politickému dění. Jakožto občan Athén se mohl účastnit politického života v obci. Přesto sám na veřejných sněmech nevystupoval, ale nechával se informovat o jednáních, která na sněmech probíhala, a svým působením měl na samotnou politiku vliv. Důvodem jeho neúčasti na obecních radách byl dle literatury slabý hlas a tréma, která mu bránila veřejně vystupovat.⁴⁴ Jeho politické působení mělo formu řeči. Ačkoli nebyly určeny pro konkrétní čtení na sněmech, přesto měly vliv. Isokrates je používal jako ukázkové příklady pro jeho žáky, ale také jako letáky, kterými působil na veřejné mínění a na některé podstatné osobnosti. Příkladem politicky motivované řeči je např. spis *K Filipovi*, který byl adresován Filipovi Makedonskému.⁴⁵ Tato řeč nebyla jediným jeho spisem, který měl politické ambice.

Ačkoli je Isokrates díky svým učitelům obvykle řazen mezi sofisty, je potřeba ukázat, že jeho názory na sofistickou tradici byly značně kritické. Svým hodnocením ostatních učitelů rétoriky se značně přibližoval k Platonově názoru. Badatelé se shodují, že se odmítavě stavěl proti dobové praxi sofistů, která rétoriku oklešťovala na prakticky zaměřenou eristiku, užitou za účelem získání prospěchu.⁴⁶ Na základě studia dalších dvou představitelů sofistické tradice se nám nepotvrdilo takové úzké pojetí rétoriky ani u jednoho z námi vybraných představitelů

⁴² WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl II, Isokrates, s. 7.

Srov. KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 27.

⁴³ WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl II, Isokrates, s. 8.

⁴⁴ CEPKO, Jaroslav, 2011. Antisthenés a *paideia*. K sókratovskému modelu výchovy, s. 540.

⁴⁵ *Tribuni výmluvnosti: výbor ze starověkých řečníků*, s. 377.

⁴⁶ Srov. KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 27.
Tribuni výmluvnosti: výbor ze starověkých řečníků, s. 376.

(samozřejmě, že vzorek o dvou zástupcích není příliš validní, ale přesto). I když Protagorovi nedá upřít eristická povaha jeho pojetí rétoriky a relativismus z ní vyplývající, přesto pro něj bylo řečnické vzdělání podstatné pro celkový rozvoj a mělo vliv na komplexní rozvoj a kvalitu života jednotlivce. To nás vede k otázce, jak chápat Isokratovo vymezení se proti sofistickým praktikám.

Zajímavý návrh, jak toto chápat poskytuje slovenský badatel Jaroslav Cepko. Isokratovo odmítnutí sofistiky považuje za marketingový tah, jak pošpinit jeho konkurenty. Pro tuto tezi svědčí fakt, že svou řeč *Proti sofistům*, kde představuje důvody, proč by si případný zájemce o studium měl vybrat jeho místo konkurence, napsal v předvečer otevření své školy. V řeči se vymezuje jednak proti ostatním učitelům rétoriky, a jednak i proti Sokratovi a jeho následovníkům.⁴⁷ Že se jednalo o marketingový tah je tak podpořeno faktem, že tuto negativní kampaň zacílil proti všem tehdejšími subjektům na trhu s rétorickým vzděláním.

Sokratovým následovníkům (např. Antisthénovi) vyčítá, že slibují jejich případným studentům hledání pravdy, ale přitom je to pouze iluze. Sokratovský způsob hledání pravdy dle něj nevede nikam (což ostatně vidíme u aporetických dialogů – pozn. aut.) a celé jejich snažení končí v eristických debatách.⁴⁸ Už na základě znalosti dialektické metody užívané v Platónské akademii můžeme konstatovat, že tohle tvrzení není příliš přesvědčivé a Platónův program byl naopak zaměřen proti sofistickému relativismu a se záměrem nalézt objektivní pravdu. Otázkou samozřejmě zůstává, zda Isokrates pouze nepochopil své současníky ze sokratovské tradice, nebo se proti nim vymezoval z důvodu konkurenčního boje. Charakter spisu a doba jeho zveřejnění ale svědčí o tom, že vymezení bylo záměrné a strategické.

Jak jsme naznačili výše, tak proti sofistům používá Isokrates tradiční námitky, které se objevují i u Platóna. Mezi tyto námitky patří také výtky, že jejich činnost je pouhé „*pachtění se za výdělkem*“.⁴⁹ Charakter tohoto Isokratova spisu jako vymezení se vůči konkurenci, naznačuje i fakt, že jeho vlastní výuka nebyla tak nákladná. Wenig uvádí, že jeho honorář byl poměrně nízký a konkrétně se jednalo o 1000 drachen.⁵⁰ Tento náhled na Isokratovu kritiku podněcuje otázku, nakolik se jednalo o seriózní kritiku jejich reálné praxe a nakolik šlo pouze o způsob podpořit své vlastní podnikatelské úsilí. Ať je odpověď jakákoli, Isokratovo učitelské působení bylo velice úspěšné.

⁴⁷ CEPKO, Jaroslav, 2011. Antisthenés a *paideia*. K sókratovskému modelu výchovy, s. 540

⁴⁸ Tamtéž, s. 540-541.

⁴⁹ Tamtéž, s. 540.

⁵⁰ WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl II, Isokrates, s. 8.

Podívejme se teď na to, co víme o Isokratovi jako o učiteli. Víme, že byl úspěšný. Jak jsme si řekli v náhledu jeho života, tak ho jeho žáci hmotně zajistili a on měl díky tomu možnost žít v blahobytu. Ucelené teoretické dílo, které by vypovídalo o jeho učitelské praxi, se nám ale bohužel nedochovalo. Je mu přičítáno autorství rétorické učebnice. Ta se ale nedochovala a nám o ní referují pouze zlomky zachované od jeho následovníků a starověké zprávy.⁵¹ Nicméně jeho teoretické zásady a názory můžeme nalézt v jeho dochovaných řečech. Společně se nyní podíváme na úvody dvou z nich, a to na řeč *K Filipovi* a chvalořeč *Helena*, a pokusíme se z nich vyčíst Isokratovy rétorické principy. Omezíme se na úvody, jelikož zde explicitně zmiňuje v několika případech výtky vůči svým současníkům a rady pro své žáky.

V úvodu řeči *K Filipovi* vypovídá Isokrates o svém postoji k účastem na veřejných shromážděních, která, jak jsme uvedli, sám nenavštěvoval:

... že se mi zachtělo ukázat a učinit zřejmým jak těm, kdo hovoří s tebou, tak i svým žákům, že zdržovat slavnostní shromáždění a mluvit na nich ke všem náhodným příchozím znamená mluvit do větru; takové řeči jsou stejně neúčinné jako zákony a ústavy, které sepisují sofisté. Ti, kdo nechtějí zbůhdarma tlachat, nýbrž cílevědomě jednat ... najít mezi těmi, kteří mají velkou slávu i možnost hovořit a jednat, někoho, kdo by se postavil za jejich návrhy.⁵²

Je zde vidět, jak Isokrates nahrazoval přítomnost u veřejných jednání, a co také doporučoval svým žákům. Svůj vliv měli uplatnit skrze přímé oslovení vlivných jedinců a skrze ně se snažit realizovat své politické záměry. Oproti sofistům, vůči kterým se ve svých dílech vymezuje, se nezaměřuje na dav, ale naopak jej přehlíží jako nepodstatný. V citovaném textu je očividný osten vůči sofistickým praktikám, které srovnává s tlacháním. Ve chvalořeči *Helena*, nacházíme podobně silné vyjádření na adresu sofistů pěstujících „*eristickou filosofii*“:

... oni by měli zavrhnout toto kejklářství, které v řečech předstírá převahu, v jednání však bylo již dávno překonáno a hledat pravdu; měli by své žáky učit, jak jednat v našem politickém životě, a pěstovat jejich zkušenost v těchto věcech, protože je mnohem lepší mít jen příhodné mínění o tom, co je potřebné, než přesné znalosti o nepotřebném ...⁵³

Stejně jako v předešlém textu i zde vidíme pejorativní termíny směřované k sofistům. Je zřejmé, že v Isokratově myšlení i jeho řečnické praxi bylo vymezování se proti sofistům naprosto běžné.

⁵¹ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 27.

⁵² *Tribuni výmluvnosti: výbor ze starověkých řečníků*, s. 31.

⁵³ Tamtéž, s. 55.

U této pasáže můžeme začít bližší zkoumání, vůči čemu se vlastně konkrétně vymezoval. Vůči způsobu řeči, který předstírá převahu (ačkoli to tak není), a vůči vyučování nepotřebného namísto vedení žáků k získávání znalostí o jednání v politickém a občanském životě. Co přesně znamenají tyto nepotřebné znalosti, které vyučují dle Isokrata sofisté, nám pomáhá zodpovědět Jiří Kraus. Kraus uvádí, že základním, co se student u sofistů učil, byla soustava abstraktních pravidel, která (vhodně a správně užitá) vedla k předem stanovenému obecnému úspěšnému výsledku.⁵⁴ Metodu memorování vzorových příkladů jsme si uvedli jako jednu z technik používaných u Protagory. Dá se předpokládat, že měly pedagogickou hodnotu právě ve zprostředkování těchto obecných pravidel.

Proti této praxi přichází Isokrates s námitkou, která vyvstává na pozadí rozsáhlejší kritiky sofistické praxe. V *Heleně* vytýká sofistům užívání takovýchto naučených řečí na nepodstatná témata a jejich celkové „utíkání“ k těmto řečem. Těmto technikám se dle něj není těžké naučit, ani je využívat. Sám proti tomuto přístupu uvádí:

Naproti tomu řeči obecného významu, řeči hodné důvěry a jim podobné se skládají a přednášejí tak, že autor využívá mnoha řečnických figur a situací, které mohou být stěží nastudovány;⁵⁵

V tomto bodě Isokrates rehabilituje Gorgiův *kairos*, tedy princip, který po řečníkovi požaduje, aby svou řeč upravil dle situace, tématu a posluchačů. V souladu s tímto principem by měl rétor přizpůsobit svou řeč stran obsahu, formy a délky a vůbec odhadnout, kdy je vhodné promluvit. Kraus uvádí, že Isokrates tedy odmítá sofistickou představu o rétorice, pro kterou stačí pouhé naučení abstraktních pravidel, a naproti tomu podporuje studium rétoriky jako dlouhodobý proces individuálně přizpůsobený každému studentu a jeho osobnostním předpokladům.⁵⁶ Isokrates je tedy první, kdo zdůrazňuje individuální rysy řečníka, a odklání se tak od předešlé tradice.

Vzhledem k našemu zkoumání můžeme Isokrata ve stručnosti charakterizovat jako učitele a rétora, který odmítá sofistický model vyučování rétoriky, který vychází z učení abstraktních pravidel – *techné*, a který se snaží propagovat odlišný přístup k rétorické výuce. I z příložených překladů jeho originálního díla je patrné, že současně zdůrazňuje pravdu

⁵⁴ KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*, s. 35.

⁵⁵ *Tribuni výmluvnosti: výbor ze starověkých řečníků*, s. 56.

⁵⁶ KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*, s. 36.

a občanský přínos jako hodnoty, o které by se mělo při výuce řečnictví dbát, a které by měly být středobodem našeho snažení.

2.3. Platonův odpor k sofistické praxi

Platon je znám jako jeden z největších filosofů všech dob. Jeho obrovský vliv dal vzniknout notoricky známému bonmotu amerického analytického filosofa Alfreda N. Whiteheada, který s nadsázkou říká, že celá evropská filosofická tradice je jen soubor poznámek pod čarou k Platonovi. Pro účely toho textu se ale není podstatný jeho filosofický přínos. V této části se podíváme na jeho zdánlivě skromný vliv na rétoriku. Ačkoli se o Platonovi nehovoří jako o rétorovi, věnujeme mu v této práci krátké shrnutí jeho přístupu k sofistické praxi a jeho vlastního přínosu rétorice.

V předešlých částech textu jsme již pracovali s Platonovými dialogy *Gorgias* a *Protagoras*. Platon se k sofistům a rétorice vyjadřoval i v dalších dialozích, jako jsou např. dialogy *Sofistés*, *Euthydemus* nebo *Faidros*. Platonovi se přitom nedá upřít rétorická zdatnost, jelikož ve svých dialozích je schopen podávat řeči krátké, dlouhé a vhodně přizpůsobené tématu. *Obrana Sokratova* má dokonce formu tří dlouhých řečí. Již z tohoto můžeme usuzovat, že jeho odmítavý postoj nebude proti rétorice samotné, jako spíš proti rétorům, konkrétně sofistům.

Jedním z důvodů Platonova odporu k sofistům je jeho starost o etiku a mravnost. Spolu se sofisty a Sokratem přichází zájem o etické otázky namísto kosmologického bádání. Platon je dobrým žákem svého učitele a otázka mravně správného života a starost o duši je v jeho dílech neustále přítomna⁵⁷. V dialogu *Protagoras* přichází mladík Hippias za Sokratem, který ho přivede k poznání, že neví, co chce, aby ho sofista učil, a zda je to nebo není zlé pro jeho duši:

... hodláš odevzdat svou duši k výchově muži, jak pravíš sofistovi; avšak divil bych se, jestliže víš, co asi je sofista. A přece jestliže to nevíš, nevíš ani, čemu odevzdáváš svou duši, ani zdali něčemu dobrému, či něčemu zlému.⁵⁸

Sofista je v další části dialogu Sokratem demaskován jako „*kupec se zbožím, kterým se živí duše*“⁵⁹, jelikož nauky jsou dle jeho mínění potravou pro duši. Pro Platona je důležité, zda taková nauka učiní člověka morálně ctnostným, anebo ne. V dialogu *Gorgias*, za jehož hlavní

⁵⁷ U Platona se propojují metafyzika, epistemologie, politická filosofie a etika.

⁵⁸ PLATÓN. *Protagoras*, 312c.

⁵⁹ Tamtéž, 313c.

cíl je považován útok na rétoriku⁶⁰, přirovnává Platon rétoriku k „úlisnému lahodění“, které podobně jako kuchařství podává zdání, že nabízí lepší řešení než lékařství⁶¹, když říká:

To tedy já nazývám úlisným lahoděním a tvrdím, že taková věc je ošklivá, Póle [...], protože směřuje k tomu, co je příjemné bez ohledu na to, co je nejlepší; i nepokládám pak to za umění, nýbrž za zběhlost proto, že nedovede podat žádného rozumového výkladu...⁶²

Platon odmítá rétoriku, protože má za cíl rozkoš (to, co je příjemné), namísto aby pomáhala dosáhnout dobra (to, co je nejlepší). V citovaném textu je přítomen i další důvod pro zavrnutí sofisticky pojaté rétoriky a to, nejen že nás nevede k dobru a ctnostem, ale také proto, že neobsahuje skutečné vědění. Pravé vědění je dle Platona možno získat pouze na základě rozumového výkladu. Mravní jednání, tj. jednání v souladu s ctnostmi, je podmíněno jejich poznáním, tedy získáním vědění. Pokud rétorika nenabízí rozumový výklad, nemůže nás vést k vědění a nemůže nás ani přivést k ctnostnému životu. Jelikož rétorika vyvolává pouze zdání vědění, dalo by se říct, že nás spíše svádí na scestí. Tyto dvě výtky, totiž to, že nás rétorika nevede k dobru, a to že neobsahuje vědění by se tedy v platonském pojetí daly sloučit do výtky jedné.

V dialogu *Faidros* se Platon opět vrací k tomuto tématu kritiky rétoriky a vznáší svůj požadavek na vlastnosti rétora, který musí mít skutečné vědění. Zásadní rozdíl proti předešlé kritice tkví v tom, že zde nabízí i jistá pozitivní řešení, jak se má stát rétorika pravým uměním. Zatímco v *Gorgiovi* staví rétoriku do opozice k filosofii, zde nabízí řečení, které dává rétoriku a filosofii dohromady. V tomto dialogu rozšiřuje působnost řečnického umění, které nejprve vymezuje klasicky:

O tom jsem slyšel mluvit tak, milý Sókrate, že není nutné tomu, kdo hodlá být řečníkem, učením poznávat věci vskutku spravedlivé, nýbrž které by se zdály spravedlivými množstvím, jež o nich bude rozsuzovat, ani věci skutečně dobré nebo krásné, nýbrž které se takovými budou zdát; neboť z těch že vychází přemlouvání, a ne z pravdy.⁶³

⁶⁰ WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého: Díl III. Polykrates - Antisthenes - Alkidamas - Xenofon - Platon - Isaios - Aischines Sokratik*, s. 60-61.

⁶¹ Je podstatné mít na paměti, že součástí tehdejší Hippokratovské medicíny byla i dietetika a nauka o čtyřech tělesných šťávách, jejichž poměr šlo ovlivnit např. pomocí stravy.

⁶² PLATÓN. *Gorgias*, 465a.

⁶³ PLATÓN. *Faidros*, 260a.

Běžná sofistická praxe se omezuje na obecné mínění (*doxai*), které stačí pro potřeby společenského života. Zde uvedené shrnutí, které je v dialogu vloženo do úst Faidra, představuje každodenní zkušenost veřejných sněmů a soudů, kde množství občanů rozhodovalo ne podle pravdy, ale podle vlastního mínění.

Dle Platona je tohle pojetí pro dokonalého řečníka nedostatečné. V dalším výkladu ale Platon přichází s hlubší funkcí rétoriky:

Protože je působnost řeči, kouzelnické vedení duší, *psychagogia*, je nutné, aby ten, kdo chce být odborníkem v řečnictví, věděl, kolik druhů má duše. ... a když jsou tyto druhy takto rozděleny, jest zase tolik a tolik druhů řeči...⁶⁴

Jak jsme naznačili výše, v tomto dialogu správný rétor dle Platona musí mít vědění. Jedním z okruhů jeho znalostí je znalost lidské duše a jejích vlastností. Jen tyto znalosti poskytují řečníku schopnost vhodně vybrat druh řeči tak, aby úspěšně zapůsobil na každého člověka. Platon propojuje již zmiňovaný *kairos* (ačkoli ho explicitně nezmiňuje) a jím přidaný aspekt rétoriky, tj. znalost duše a vhodných řečí⁶⁵. Znalost lidských povah se tak stává podmínkou pro aplikování principu příhodného času, způsobu a formy řeči.

Platonovy nároky na správného rétora jsou však větší. Krom psychologických znalostí, které jsme právě uvedli, musí mít znalosti faktické a logické:

Nejprve máme znát pravou podstatu všech jednotlivých věcí, o kterých mluvíme nebo píšeme; máme se stát schopnými vymezovati všechno samo o sobě a naučit se po vymezení zase dělit podle pojmových druhů až k nedělitelnému; týmž způsobem také nabýti důkladného názoru o přirozené povaze duše, a nalézající pro každou povahu druh k ní přiměřený, takto zřizovat a upravovat řeč, dávati složitě duši pak řeči a hrající všemi harmoniemi, jednoduché duši pak řeči jednoduché. Dokud se to nestane, dříve nebude možno, aby byl rod řečí zpracován odborně tou měrou, pokud to je v jeho přirozené povaze, ani pro vyučování ani pro přesvědčování.⁶⁶

V této rozsáhlé citaci Platon shrnuje své ambiciózní požadavky na rétora a rétoriku samotnou. Znovu vidíme požadavek na psychologickou znalost řečníků, jako podmínku pro vhodnou volbu řečnického projevu. Druhá podmínka je epistemická. V kontextu Platonova díla se zdá, že požadavek na znalost podstat všech věcí odkazuje k filosofickému, rozumovému zkoumání

⁶⁴PLATÓN. *Faidros*, 271d.

⁶⁵ Tamtéž, 271d-272b.

⁶⁶ Tamtéž, 277c.

(viz dialog *Faidon*). Nicméně termíny jako vymezení, dělení pojmů a pojmových druhů odkazuje opět k dialektické metodě. Rétor tedy musí disponovat znalostmi dialektiky a neomezovat se na pouhou eristiku. Jak vidíme v závěru citace, tak mají tyto ambiciózní požadavky na rétory překvapující důsledky. Pokud se podaří požadavky naplnit, může být řeč odborně zpracována, tedy zavedena jako oblast vědění. Jistě si ale všimneme, že takto chápaná rétorika je značně ovlivněná filosofií, nebo se dokonce stává pouhým nástrojem filosofie.

V závěru této části o Platonově kritice a přínosu pro rétoriku si uvedme poslední citaci z *Faidra*, kde na otázku, co potřebuje opravdu odborný a přesvědčivý řečník, odpovídá: „*je-li ti dána od přírody řečnická schopnost, budeš proslulým řečníkem, jestliže přibereš nauku a cvik*“⁶⁷. Pro Platona dokonalý řečník disponoval třemi nutnými předpoklady. Zde vidíme pouze dvě – přirozenou schopnost, nauku a cvik. Třetí podmínkou bylo vědění.

Ačkoli byl Platón systematickým kritikem sofistů, a díky tomu i dobového pojetí rétoriky, přesto přispěl k jejímu odlišnému chápání a ke komplexnějším požadavkům kladeným na rétory. Vyjma přímých požadavků na znalosti duše, dialektiky a faktické znalosti o předmětu řeči měly tyto nároky další zprostředkované etické důsledky. Filosoficky zdatný rétor, který promlouvá k duším ostatních a vede je k pravdě, je také současně směřuje k mravně správnému a ctnostnému životu. U Platonova ideálního řečníka nacházíme propojení epistemické a morální stránky.

2.4. Aristoteles

Platonův nejproslulejší žák Aristoteles ze Stageiry je často považován za kritika svého učitele a mezi oběma filosofy se hledají různé kontrasty v jejich myšlení. Zatímco Platon je považován za idealistu směřujícího k věčným idejím, Aristoteles je vykládán jako přísný empirik takřka raně-novověkého ražení. Nebudeme zde rozvádět, proč jsou představy o takovém silném kontrastu špatné⁶⁸, ale na tématu rétoriky si ukážeme, v čem Aristoteles čerpal a rozvíjel návrh svého učitele. Jelikož měl (doslova) Platonovu školu a strávil v Akademii 20 let, tak i u něj nacházíme propojení rétoriky s poznáním a etikou.

Ačkoli i Aristoteles během svého života založil a zřizoval školu, není v obecném povědomí považován za učitele ani teoretika didaktiky. Aristoteles se do dějin zapsal hlavně díky svému systematickému (a skoro až vědeckému) přístupu. Stěžejní systematický výklad

⁶⁷ PLATÓN. *Faidros*, 269d.

⁶⁸ Jen zmiňme, že Aristoteles nastoupil do Platonovy Akademie v 17. letech a opustil ji po Platonově smrti ve svých 37. Značnou část svého myšlení a textů rozvíjel pod přímým vlivem svého učitele.

jeho představy se nám dochoval ve třech knihách se souborným názvem *Rétorika*. Problematice argumentace, stylu, jazyka a logiky se věnuje i ve svých dalších spisech, mezi něž patří *Poetika*, *Topiky*, *O sofistických důkazech* a *První a Druhé analytiky*. V této práci se zaměříme na jeho pojetí řečnictví ve spisu, který je mu přímo věnován, tedy v *Rétorice*. Nejprve se podíváme na funkci a předmět rétoriky.

Zmínili jsme, že Aristoteles nebyl učitel, ale systematik a vědec. Ačkoli se opět jedná o ahistorické označení, tak bychom ho mohli s nadsázkou považovat za prvního vědce, jelikož se snažil pro jednotlivé okruhy poznání vymezit samostatné vědy. Jeho strategie pro tento projekt vycházela z hledání příčin pro okruh věcí, kterými se obor zabýval. Vědění dle něj vyplývalo ze znalosti příčin. U rétoriky tomu tak není, jelikož:

... rétorika jest schopnost vypořádati možnou přesvědčivou stránku každé jednotlivé věci. [...] Avšak rétorika podle mého mínění jest umění, jež je s to takřka v každém daném případě vystihnouti, co je přesvědčivé. Proto také tvrdíme, že její vědní obor není omezen na zvláštní rod předmětů.⁶⁹

Úkol nebo cíl, chcete-li, rétoriky se zde značně podobá již Gorgiovu pojetí. Učinit řeč přesvědčivou tím, že pomůže vystihnout to, co z dané řeči ji dělá přesvědčivou. Rétorika je zde jako nástroj, nebo spíše technika pro přesvědčivější přednes. To by byla ale poměrně nejednoznačná a zavádějící interpretace. Z uvedené pasáže vidíme, že rétorika není výrobkyní přesvědčení v tom smyslu, že by k výkladu přidávala něco, co tam nepatří. Aristoteles se se svou kritikou staví do kontrastu ke svým předchůdcům (opět sofistům), jejichž učebnice se dle něj namísto podstatných náležitostí dokazování zaměřují na věci jako je osočování, soucit, hněv a další emoce („*duševní vzrušení*“⁷⁰), které nesouvisí s předmětem řeči. Dle něj:

... řečníci nemají soudce odváděti od věci tím, že jej svádějí k hněvu, nenávisti nebo k soucitu; bylo by to totiž něco podobného, jako kdyby někdo pravítko, jehož chce použít, nejprve zkřivil.⁷¹

Metafora s pravítkem není vůbec přehnaná, protože pro Aristotela, podobně jako jsme viděli u Platonova pojetí, má rétorika pomoci pravdě prosadit se a být užita jako nástroj sloužící pravdě. V Aristotelově rétorice je zřetelný epistemický aspekt. Na sněmch a soudech má řečník najít to přesvědčivé, a tím vést soudce ke správnému rozhodnutí. Nicméně se nejedná

⁶⁹ ARISTOTELÉS. *Rétorika-poetika*, 1355b.

⁷⁰ Tamtéž, 1354a.

⁷¹ Tamtéž, 1354a.

jen o soudní záležitosti. Předměty, se kterými pracuje rétorika (o kterých se mluví), nejsou omezeny na věci politické, jelikož pojímá vše. Pomocí nalezení přesvědčivých (zjednodušeně řečeno) vět, se snažíme odůvodnit konkrétní stanovisko, postoj, akt atd. – to, co se dá odůvodnit, a pro co se dá najít přesvědčivá argumentace.

Je zřejmo, že opravdu vědecká rétorika zabývá se odůvodňováním. Odůvodňování pak jest druhem důkazu – neboť nejvíce býváme přesvědčeni tehdy, když něco pokládáme za dokázané.⁷²

Předmětem rétoriky jsou důkazy, respektive odůvodnění, která jsou založena na přesvědčivých tvrzeních. U Aristotela vidíme počátek systematicky vyložené teorie argumentace. Argumentace, která vychází ze snahy najít přesvědčivá tvrzení o věcech, a na těchto základech postavit důkaz pro naše soudy – soudy doslova i soudy o světě, jelikož rétorika vypovídá vše. V Aristotelově požadavku argumentace postavené na něčem pádném můžeme vidět odkaz na Platonův postulát vědění, který je nutný pro pravou rétoriku. Je ale zřejmé, že podmínka „*znalosti podstat všech věcí*“ je o dost náročnější na splnění (a metafyzičtější) než předpoklad rozpoznání „*přesvědčivých stránek každé jednotlivé věci*“ (nepůvodní skloňování pozn. aut.). Jakou epistemickou jistotu představuje rétorické dokazování v Aristotelově pojetí?

Ještě jednou zmiňme, že rétorika je metodou pro hledání toho nejpresvědčivějšího na věci, a tím toho nejpravděpodobnějšího. Pokud je něco přesvědčivé či pádné, můžeme říct, že je to také pravděpodobné. Proč? Rétorika nám nepomáhá poznat jistou pravdu, jelikož nás vede pouze k tomu, co je přesvědčivé, a to k tomu, „*co je skutečně přesvědčivé i co je přesvědčivé jenom zdánlivě*“⁷³. Aristoteles připouští, že tato metoda nás může vést i k chybě, způsobené zdánlivou přesvědčivostí. Závěry, ke kterým s její pomocí dojdeme, tak nejsou jisté, ale pouze pravděpodobné. Tím, co je pravděpodobné, se ale dle Aristotela zabývá ještě jiná metoda, které se věnuje v spisu *Topiky*. V *Topikách* se zaměřuje hledání metody:

... která nám umožní vyvozovat závěry z toho, co je pravděpodobné o každé dané otázce a neodporovat si při podávání důkazu.⁷⁴

⁷² ARISTOTELÉS. *Rétorika-poetika*, 1355a.

⁷³ Tamtéž, 1355b.

⁷⁴ ARISTOTELÉS. *Organon*, 100a.

Touto metodou je již několikrát zmiňovaná dialektika, ve které jsou důkazy podávány ve formě dialektických sylogismů⁷⁵. Na rozdíl od klasického sylogismu, který pracuje s jistými fakty, se dialektický sylogismus opírá pouze o pravděpodobné premisy, u kterých nevíme, zda jsou pravdivé, anebo ne.⁷⁶ Zde již vidíme jasnou souvislost mezi argumenty (respektive závěry), které podává rétorika a argumenty vyvozenými dialektikou, konkrétně tu, že jsou stejného charakteru – pravděpodobnostního. Propojení dialektiky a rétoriky je ale u Aristotela ještě explicitnější. Jejím vzájemnému vztahu se věnuje v první knize *Rétoriky*.

Způsob argumentace vlastní rétorice je, jak jsme viděli, odůvodňování neboli podávání důkazu. Dle Aristotela je rétorický důkaz tím, co nazývá *enthýmema*, tedy obecný úsudek. Takový úsudek je ale pouze druhem sylogismu a ty spadají pod dialektiku.⁷⁷ Dá se říci, že dialektika je podmínkou pro správnou rétoriku tak, jak ji chápe Aristoteles. Pokud předmětem rétoriky jsou důkazy, které jsou pouze určitou formou dialektických sylogismů, tak rétorické dokazování je podmnožinou dialektických metod. Tomu nasvědčuje i chronologické řazení jeho spisů, jelikož v *Rétorice* na mnoha místech odkazuje na pojednání v *Topikách*. U Krause navíc můžeme najít chápání Aristotelova *Organonu* (soubor spisů, mezi které jsou řazeny *Topiky*) jako logických a dialektických předpokladů rétoriky.⁷⁸ Dobrý a správný rétor je (stejně jako u Platona) zároveň i dialektikem. U sofistů, kteří zjevně nejsou správnými rétory, jelikož jim chybí dialektické schopnosti a jsou vedeni pouze úmyslem přesvědčit, dle Aristotela tento rozměr rétoriky chybí.⁷⁹

Jedna vlastnost rétoriky však samotné dialektice vlastní není. To je funkce vytvářet na základě přesvědčivých vlastností věcí přesvědčivé řeči, a tím ovlivňovat ostatní. Tímto vědecky pojatá dialektika ve službách filosofie nemůže disponovat, jelikož se stává příliš nesrozumitelnou pro „obecné množství“ tj. pro běžné lidi a těžko je tak povede k pravdivým přesvědčením či spravedlnosti.

... i když ovládneme nepřesnější vědu, není snadno s její pomocí přesvědčiti řeči některé lidi. Neboť vědecký způsob pojednání jest věcí soustavného výkladu; a ten je tu

⁷⁵ Termín sylogismus se užívá v logice pro úsudek, kde se pomocí deduktivních postupů z premis vyvozuje závěr. U Aristotela se sylogismy omezují na jisté vědění, které vychází z jistých prvotních základů (principů) a pomocí deduktivního vyvozování přináší další poznání (ARISTOTELÉS. *Organon*, 100a.).

⁷⁶ Srov. ARISTOTELÉS. *Organon*, 100a-101b.

⁷⁷ ARISTOTELÉS. *Rétorika-poetika*, 1355a.

⁷⁸ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 36.

⁷⁹ ARISTOTELÉS. *Rétorika-poetika*, 1355b.

nemožný, tu jde nutně o to, aby se prostředky, jak působiti na mínění, a důvody získaly pomocí toho, co je obecně srozumitelné ...⁸⁰

V tom tkví užitečnost rétoriky pro dialektiku a filosofii celkově. V jejím užití pro přesvědčení o pravdivých tvrzeních a závěrech, v převedení filosofických myšlenek do stravitelné podoby, která je schopna si získat dav. Z výkladu můžeme vyvodit, že cílem aristotelské rétoriky jako lidského umění je přesvědčit posluchače o jejím předmětu – důkazu, který je, jak jsme řekli, určitou formou dialektického sylogismu. Pro potřeby této práce stačí poměrně obecné vymezení cíle a předmětu rétoriky, jaké jsme právě viděli, nutno ale zmínit, že se jedná o základ, který Aristoteles v rámci svého výkladu postupně rozvíjí.

Než se v dalším výkladu podíváme na povahu řečníka spolu s dalšími aspekty rétoriky postulované Aristotelem, uvedeme si základy řečnických prostředků a technik, které v *Rétorice* rozpracovává. Následující výklad si nenárokují, že by byl vyčerpávající. Aristoteles byl pečlivý myslitel, schopný uceleně pojmut svůj předmět zájmu, ale pro naše záměry bude dostačující omezený výklad jeho poznámek, jak správně tvořit řeč a jaké nástroje používat.

Předmětem Aristotelské rétoriky je již zmíněné odůvodňování. Obecně se dá říct, že k tomuto účelu můžeme využít dvou přesvědčovacích prostředků, kterými jsou příklady a enthýmata. Pojem „příklad“ je neproblematický a všichni si pod ním jistě intuitivně něco představíme. Aristoteles rozlišuje dva druhy příkladů „*jeden druh příkladu záleží totiž v tom, že se uvádějí skutečnosti, jež se dříve staly, druhý v tom, že se vymýšlejí podobné.*“⁸¹ Příkladem pro nás může být historické poučení, což odpovídá zmíněnému prvnímu druhu. Mezi druhé Aristoteles explicitně řadí bajky a podobenství (řecky *analogia*). Dnešní terminologií můžeme říci, že takovým příkladem je veškeré užití argumentu z analogie. Argument z analogie balancuje na hranici mezi argumentačním faulem a regulérním argumentačním nástrojem⁸². I Aristoteles upozorňuje na slabost příkladů, které mají být pouze dodatky k enthýmátům, nebo jich musí být větší množství, aby byly přesvědčivé.

Pomyslný prim tak náleží právě enthýmátům. Dle definice ve *Filosofickém slovníku* se jedná o deduktivní úsudek, ve kterém je zamlčena nějaká z premis nebo dokonce závěr⁸³, což stručně objasňuje původní Aristotelovo vymezení, ve kterém upřesňuje, proč je to sylogismus a v čem se dále liší od dialektických úsudků:

⁸⁰ ARISTOTELÉS. *Rétorika-poetika*, 1355a.

⁸¹ Tamtéž, 1393a.

⁸² Srov. SZYMANEK, Krzysztof. *Umění argumentace: terminologický slovník*, s. 155.

⁸³ *Filosofický slovník*, s. 105.

V enthýmématech se se totiž nesmí vycházet z věty, jež jest myšlenkově vzdálena, ani se nemohou uvádět všechny střední členy; neboť v prvním případě by to pro délku bylo nejasné, v druhém by to byla mnohomluvnost, poněvadž by se říkalo, co je zřejmé.⁸⁴

Řečník musí při dokazování přihlížet k obecnstvu, které by nebylo schopno sledovat dlouhé odbočky od předmětu rozpravy. Proto doporučuje kratší a lehčeji sledovatelné důkazy, ze kterých jsou vynechány zbytečné informace. V deduktivních systémech pracujeme se všemi premisami, abychom uznali závěr za platný, ale řečnický sylogismus je díky svému praktickému užití omezen na co nejmenší potřebný počet informací.

Přestože Aristoteles neříká, jak se to má řečník naučit, shrnuje nástroje, které mají pomoci k získání důvěryhodnosti a přízně. Nebudeme zde rozebírat vzbuzování citů u posluchačů, správnou míru zdobnosti projevu, prostředky posilující vhodnost a důstojnost slohu, obsah jednotlivých částí řeči a mnoho dalšího, jelikož to směřuje vysoce nad cíle této práce. Ale aby bylo jasné, že v komplexnosti myšlení se dá jen velmi těžko přecenit, je důležité zmínit, že teorii toho všeho měl Aristoteles ve svém díle obsaženu. Nyní se dostáváme k postavě řečníka.

Umění najít na věci to přesvědčivé a přesvědčit o tom další, je spojeno s důvěryhodností řečníka samotného. Argumenty člověka, kterému věříme, pro nás budou jistě přesvědčivější. Samotný argument nebo důkaz mají jistě svou váhu, ale lidé mají často tendence je odmítat, například dle moderní teorie o konfirmačních biasech. Co si o tom ale myslí ve své době Aristoteles? Kromě samotné řeči a uvedení posluchačů do konkrétní nálady pomocí vyvolání určitých pocitů, považuje za jeden z přesvědčovacích prostředků i „*povahu řečníka*“.

Povahou řečnickovou se působí, je-li vylíčení řeči takové, že řečníka učiní hodnověrným; neboť mravně dobrému muži věříme více a dříve jako vůbec ve všech věcech [...] Avšak i toho účinku musí býti dosaženo řečnickým výkonem a nemůže býti výsledkem mínění, jež máme předem o řečníkovi, jaký jest. Neboť není tomu tak, jak někteří teoretikové řečnictví míní, kteří řečnickovu poctivost nepočítají k umění, jež by mělo vliv na přesvědčivost, nýbrž je to, abychom tak řekli, mravní povaha, jež téměř nejvíce rozhoduje, pokud se týče víry.⁸⁵

Morální kredit není něco, co by dle Aristotela stačilo pro přesvědčení soudců, ale je to jedna z nutných podmínek, bez kterých nemůžeme hovořit o důvěryhodnosti řečníka. Splnění

⁸⁴ ARISTOTELÉS. *Rétorika-poetika*, 1395b.

⁸⁵ Tamtéž, 1356a.

jedné nutné podmínky ale nestačí, abychom řekli, že řečníkovi věříme. Vidíme, že povaha sice na víru působí, ale musí se projevit v důvěryhodném rétorickém výkonu (což je další nutná podmínka). U Platona jsme viděli propojení rétoriky a morálky, přičemž pro rétoriku je nutná znalost lidské duše. Znalost, která měla sloužit ke správnému vedení druhých. Morální aspekt se zde zaměřoval na zacházení s ostatními. V Aristotelově pojetí sice stále cítíme instrumentální charakter apelu na mravní povahu řečníka, aby vzbudil víru ostatních v řečníkův přednes, ale zároveň explicitně klade požadavky na rétorovu morální povahu, čímž se originálně zaměřuje na jeho osobnostní morální předpoklady. Morální rozměr tak u Aristotela není výsledkem rétoriky, jak jsme naznačili u Platóna, ale je jedním z jejích předpokladů.

Vidíme, že Aristoteles se přímo nevěnoval otázce učení a vzdělávání. Samotné didaktice rétoriky ale přesto přispěl díky specifikaci jejích hlavních konstituentů. Podrobným výkladem řečnických nástrojů (které nebyly součástí našeho rozboru), jejich správné formy a specifikováním řečnických důkazů se zasadil o přesnější poznání předmětu tohoto oboru. K otázce, jak vyučovat rétoriku, se sice nevyjádřil, ale jeho významný přínos pro teorii vzdělávání přineslo zejména jeho komplexní pojetí osobnosti řečníka, důraz na integritu jeho projevu a morálního charakteru. Tím Aristoteles naplňuje 2/3 bodů námi hledaného didaktického myšlení ve spojitosti s rétorikou.

V další části se podíváme, jak se tyto motivy promítly do nejobsáhlejší učebnice rétoriky z dob antického Říma.

3. Rétorika v období antického Říma

Hovořit obecně o antickém Římě nebo dějinách římské říše není záležitost krátkého shrnutí, ale celých spisů. Proto stejně jako v předchozí kapitole, kde jsme omezili svou pozornost na určité období Athénské polis, ohraničíme svůj zájem i zde. Z dějin starověkého Říma se omezíme na období, ve kterém vzniklo dílo, které bude předmětem našeho dalšího zkoumání. Celkově nás bude zajímat epocha, ve které působili dva věhlasní teoretici a praktici rétorického umění – Marcus Tullius Cicero (106-43 př.n.l.)⁸⁶ a Marcus Fabius Quintilianus (asi 35-96 n.l.)⁸⁷. Dostáváme se tak do období okolo krize římské republiky a její přerod v císařství.

3.1. Recepce rétoriky v římském prostředí a Quintilianovo společensko-politické podhoubí

Zánik athénské demokracie a nadvláda makedonské říše přinesla změnu i pro charakter a funkci rétoriky v tomto období. Je logické, že při absenci svobody projevu a veřejného politického vystupování bylo řečnické umění směřováno k jiným funkcím – ke studiu formy jazyka a dekorativních nástrojů. Rétor v období helénismu neagituje na sněmech, ale snaží se u posluchačů pomocí propracované formy a logické argumentace probudit estetické potěšení.⁸⁸ Ke studiu jazyka přispěly helénské filosofické školy stoiků, peripatetiků a novoplatoniků.⁸⁹ Výsledkem je například stoiky formulovaná výroková logika.

V této době se vytváří vzdělávací soustava vyššího školství, ve které studium jazyka získává očividný prim. Trivium – gramatika, rétorika a dialektika se stávají základem pro tzv. sedm svobodných umění. Mezi navazující čtyři předměty patřila aritmetika, geometrie, astronomie a múzika.⁹⁰ Tato vzdělávací soustava významně ovlivnila podobu školského vzdělávání i po období středověku, kde se svobodná umění stala základem univerzitní vzdělanosti, i renesance. Právě i díky nutnosti promyslet předmět jednotlivých umění se rétorice dostalo potřebné pozornosti. Výsledkem zájmu o rétoriku v helénismu nebyl ani tak novátorský přístup, jako spíše komentáře a setřídění starších teorií.⁹¹

Výboje rozpínajícího se Říma tak přinesly římské vzdělanosti systematizované teorie přechozích myslitelů. Původní řecké teorie ovlivnily římskou rétoriku dvěma cestami. Jedna

⁸⁶ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 58.

⁸⁷ Tamtéž, s. 60.

⁸⁸ Tamtéž, s. 49-50.

⁸⁹ KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*, s. 46.

⁹⁰ ŠTVERÁK, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky: vysokoškolská příručka pro studenty vysokých škol připravujících učitele*, s. 37.

⁹¹ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 52.

vedla přes helénské teoretiky, druhou představovali řečtí učitelé, kteří z Athén a jiných vzdělanostních středisek přicházeli do Říma.⁹² Rozvoj rétoriky bychom intuitivně řadili především do období republiky, která měla z části demokratický charakter. Řecký historik Polybios se ve druhém století př.n.l. vyjádřil, že římská republika kombinuje prvky tří zřízení – monarchie, aristokracie i demokracie.⁹³ Nyní se stručně podíváme na její společenskou praxi, kterou dáme do souvislosti s tehdejší vzdělávacím systémem.

Výchova v období republiky odpovídala na akcentaci římského vlastenectví a důraz na osvojení si občanských ctností. Z počátku republiky výchova probíhala v rodinném prostředí, přičemž hlavní roli hrál otec, ale již kolem roku 450 př.n.l. vznikaly první soukromé školy. Jejich náplní byly zmíněné vlastenecké ctnosti, čtení, psaní a memorování Zákona dvanácti desek – základ tehdejšího zvykového práva. Občanské ctnosti se odvíjely od vojenského charakteru státu. Ten neustále setrval ve válečném stavu se sousedícími „národy“.⁹⁴ Můžeme soudit, že s vojenskou mentalitou souvisela i preference tělesných trestů před domluvou a pokáráním.⁹⁵

Vyšším stupněm v republikovém školství byly gramatické školy převzaté z helénské vzoru, kde se učilo latinskému a řeckému jazyku. Jednalo se o školy soukromé, kde učitelé dostávali od rodičů svých žáků měsíční platbu, a navíc dary o svátcích. Vyšší školy tak byly přístupné jen movitější aristokracii – patricijům nebo zbohatlým plebejcům (římský měšťan, který neměl předky mezi šlechtou). Opět pouze pro tyto třídy byly k dispozici rétorické školy, které představovaly nejvyšší stupeň vzdělání. Podle řecké tradice probíhala na těchto školách výuka filosofie, práva, matematiky, astronomie, vojenské gymnastiky a samozřejmě teorie a praxe rétoriky.⁹⁶ V římském prostředí se dařilo zejména disciplínám, které měly vztah k praktickému životu – mimo jiné to bylo právo, gramatika, zemědělská literatura a rétorika.

Tohle výhradní postavení rétoriky pramenilo z částečně demokratického charakteru státu (aristokratický vnášelo reziduum dřívější šlechty, které přetrvávalo u patriciů). Ačkoli se role senátu, lidových sněmů a tribunů lidu během trvání republiky měnila, jejich povaha byla demokratická – do úřadů byli občané voleni. Následná praxe v těchto institucích obnášela účast

⁹² KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 52.

⁹³ RUIZ, Vincenzo Arangio. *Antický Řím.*, s. 193.

⁹⁴ ŠTVERÁK, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky: vysokoškolská příručka pro studenty vysokých škol připravujících učitele*, s. 39.

⁹⁵ ŠTVERÁK, Vladimír a Milada ČADSKÁ. *Stručný průvodce dějinami pedagogiky*, s. 17.

⁹⁶ Tamtéž, s. 17.

Srov. ŠTVERÁK, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky: vysokoškolská příručka pro studenty vysokých škol připravujících učitele*, s. 40.

na veřejných zasedáních, která zahrnovala mimo jiné i řečnění.⁹⁷ S politikou byl propojen i důraz na vštěpování si ctností. Tamější představa byla taková, že pouze čestný muž obdařený uznávanými cnostmi může správně vykonávat politický úřad.⁹⁸ Správné a efektivní vzdělání tak otevíralo cestu k pozicím v politických institucích díky praktickým dovednostem i morálním předpokladům.

Po transformaci Říma v císařství prošel vzdělávací systém několika změnami. Zásadní byla proměna role státu. Zatímco dříve pouze dohlížel na to, zda výchova u dítěte probíhá, nyní se vliv státu rozšiřoval a byl zaveden státní dozor, pod který nespádaly pouze elementární školy. K tomuto trendu přispěla jednak změna státního zřízení a jednak mravní úpadek. Stát se tak začal více angažovat v otázce vzdělávání. Jednoznačně pozitivním přínosem byla povinnost pro elementární školy poskytovat výchovu i dětem chudých občanů. Vzdělávací soustava se rozrostla další odborné školy – právnické, lékařské nebo technického rázu pro inženýry a architekty.⁹⁹

Jednou ze změn přímo spojených se státním zřízením byla vyšší poptávka po vzdělaných úřednících, které pro svou činnost potřeboval byrokratický aparát. Příprava úředníků pro státní správu se stala úkolem rétorických škol, které si stále udržely status poskytovatele nejvyššího vzdělání. Navíc nadále poskytovaly filosofické, literární, geometrické a aritmetické vzdělání, jak to vyplývalo už z jejich tradice. Rétorické vzdělání se stále těšilo úctě, jelikož bylo pravidlem, že přední římscí představitelé museli kromě svého vlastního oboru ovládat i řečnické umění.¹⁰⁰ Ačkoli rétorická průprava podmiňovala získání jiné pozice než v období republiky, stále byla součástí přípravy na politickou kariéru ať již vojenských velitelů nebo vyšších úředníků. V těchto společenských kulisách v 1. století n.l. Marcus Fabius Quintilianus systematizuje dosavadní rétorické teorie a přichází se svým dílem, ve kterém poskytuje první ucelený náhled římské výchovy. Quintilianovo dílo a jeho přínos bude předmětem závěrečné části práce.

⁹⁷ Srov. BOATWRIGHT, Mary Taliaferro, Daniel J. GARGOLA a Richard J. A. TALBERT. *Dějiny římské říše: od nejranějších časů po Konstantina Velikého*, s. 73-275.

⁹⁸ KEPARTOVÁ, Jana. Komunální volby na římský způsob. *Dějiny a současnost*, s. 9.

⁹⁹ ŠTVERÁK, Vladimír a Milada ČADSKÁ. *Stručný průvodce dějinami pedagogiky*, s. 19.

Srov. ŠTVERÁK, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky: vysokoškolská příručka pro studenty vysokých škol připravujících učitele*, s. 41.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 41.

3.2. Marcus Fabius Quintilianus

Dovršení pětisetletého vývoje rétoriky a první systematický spis o výchově a vzdělávání představuje spis Marca Fabia Quintiliana. Tento v Římě působící Hispánc sehnal zásadní roli nejen ve své době císařského Říma, ale svým textem, který byl jako celek¹⁰¹ objeven počátkem 15. století v jednom klášteře na území dnešního Švýcarska, zásadně ovlivnil i renesanci, respektive přístup k rétorice v tomto období. *Institutio oratoria*, které jsou českému čtenáři k dispozici pod názvem *Základy rétoriky*, reprezentují i první metodický výklad, který se věnuje všem aspektům vzdělávacího procesu a výchovy, jak uvidíme dále.

O míře vřhlu a kvalitách samotného Quintiliána svědčí nejen dochovaný text a jeho recepce napříč dějinami, ale i postavení, které autor získal za svého života. V Římě se projevil jako schopný právník, řečník a učitel, což mu dopomohlo k pozici prvního státem placeného učitele rétoriky.¹⁰² Díky jeho zkušenosti s dobovou vzdělávací praxí a znalosti předchozích teoretiků výchovy (např. Isokrata) byl Quintilian schopen podat kritický náhled na zavedené způsoby. Jeho pedagogické myšlení a didaktické poučky jsou nadčasové, a ačkoli nejsou v běžných debatách spojovány s jeho jménem, tak jsou stále živě diskutované.

Samotné dílo je tvořeno dvanácti knihami, ve kterých se autor vyrovnává s tradicí a realitou jeho doby. Vyrovnání se s tradicí reprezentuje postavením svých myšlenek na ramenou předchozích teoretiků řečnictví. Na jejich základech staví své vlastní vymezení rétoriky a jejího účelu, když píše, že „*je-li rétorika vědou o tom, jak dobře mluvit, jejím nejvyšším účelem je mluvit dobře.*“¹⁰³ Odklání se tak od smyslu původních definic rétoriky jako schopnosti přemlouvání či přesvědčování, které jsou připisovány již Gorgiovi, a jejichž variace jsme viděli v našem dosavadním zkoumání. Nakolik se jedná o odlišný přístup a nakolik Quintilian zůstává věrný zděděnému konceptu, zodpovíme v průběhu této části práce. Pro zodpovězení bude žádoucí zdánlivě strohou definici rozvést, aby se ukázalo, o jak komplexní pojetí se jedná a nakolik zachovává tradiční cíle.

Druhý silný vliv, který spoluvytváří Quintilianovy názory o pedagogice a rétorice, přináší tehdejší společenská a pedagogická praxe. Z kapitoly 3.1. víme, že od dob republiky byla římská mentalita vojenského ražení. Přísná kázeň, tělesné tresty, soutěživost a mnoho dalšího se přeneslo do pedagogické praxe, se kterou se autor kriticky (ve smyslu hodnocení)

¹⁰¹ Dříve byl k dispozici pouze v neucelené a nekompletní podobě.

¹⁰² KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*, s. 62.

¹⁰³ QUINTILIANUS, Marcus Fabius. *Základy rétoriky*, 2.15.38.

vyrovnává. Ačkoli by měl učitel dohlížet na střídme jednání svých žáků, nástrojem mu má být domluva, jelikož:

Vůbec si nepřeji, aby byli žáci tělesně trestáni, i když je to zavedeno [...], a to především proto, že to je odporné a otrocké a rozhodně urážlivé, což se u jiných věkových stupňů obecně uznává [...], a konečně proto, že tento druh trestu nebude potřebný, jestliže u žáka stále bude dozorce nad studiem. Dnes to však vypadá, jako by nedbalost vychovatelů byla napravována tím, že místo aby byli chlapci donucováni dělat to, co je správné, jsou trestáni, protože to nedělali.¹⁰⁴

Na přiložené ukázce vidíme příklad jeho humanistického přístupu, který jistě zaujal myslitele nejen v renesanci. Již v počátcích didaktiky, které můžeme nalézt právě v tomto díle, autor vyzdvihuje pozitivní motivaci (dělat to, co je správné) oproti negativní motivaci, která neukáže studentovi, co by měl činit, ale pouze za co bude potrestán (co tedy dělat nemá). V otázce, jak má učitel přistupovat ke studentům, je Quintilian na pomezí autoritativního postavení učitele a přátelského vztahu s žákem. Učitel se má se studentem spřátelit zejména pak proto, aby ho ke studiu motivovala nejen povinnost, ale také náklonnost.¹⁰⁵ Princip náklonnosti mezi učitelem a žákem dále rozvíjí, když blíže specifikuje postavu učitele jednak samu o sobě, jednak ve výchově.

Nestačí však, aby on byl nanejvýš zdrženlivý, nebude-li přísnou kázní držet na uzdě i mravy těch, kteří se u něj shromažďují. Ať tedy především chová ke svým žákům city otcovské a ať si myslí, že přejímá místo těch, kteří mu svěřují své děti. Ať ani nemá, ani nesnáší neřesti. Ať je vážný, ne však nevlídný, laskavý, ne však přehnaně. [...] Jeho řeč ať se co nejvíc točí kolem toho, co je čestné a dobré.¹⁰⁶

S tímto kontextem si částečně objasníme, v jakém smyslu je rétorika vědou o tom, jak dobře mluvit. Pro Quintiliana je rétor hlavně čestný a morálně dobrý. Již v předmluvě si pro svou příručku klade cíl „*vzdělat dokonalého řečníka, jímž nemůže být nikdo jiný než čestný muž*“¹⁰⁷, což se kryje s dobovou představou o politicky činném muži (viz 3.1.). Přestože si uvědomuje, že takový řečník dost možná nikdy neexistoval, chce při svém projektu podržet tuto ideu jako cíl svého směřování. Jeho vlastnosti pak logicky vyžaduje i po učiteli rétoriky, který má být vzorem dokonalému řečníkovi. Proto má kromě znalostí a schopností oplývat

¹⁰⁴ QUINTILIANUS, Marcius Fabius. *Základy rétoriky*, 1.3.14-15.

¹⁰⁵ Tamtéž, 1.2.15.

¹⁰⁶ Tamtéž, 2.2.5.

¹⁰⁷ Tamtéž, Předmluva.9.

i cnostmi a žít mravně a uměřeně. V nejsilnější formulaci tohoto apelu na morální stránku řečníka „*nikdy [...] nemůže být táž osoba špatná jako člověk a dokonalý jako řečník*“ zjevně odepírá mravně špatnému člověku možnost být dokonalý jako řečník, neboť dokonalosti řečníka brání nedokonalost jakékoli jeho části. Řečník to být může, ale ne dokonalý.

Zaměříme se na otázku, jak moc se Quintilianus odklání od původního řeckého tradičního pojetí rétoriky jako nástroje přesvědčování. Je jasné, že takto omezenému pojetí se vymyká, nicméně již u dvou autorů jsme viděli propojení morálky a rétoriky – u Platona byla mravní ctnost postačující a u Aristotela nutnou podmínkou pro rétoriku. Quintilianův přístup se přibližuje Platonovi v akcentaci morální ctnosti jako neoddělitelné vlastnosti rétora (srov. se správnou rétorikou). Podobnost nacházíme ale i s koncepcí Aristotelovou. Čestný muž, který o svých ctnostech přesvědčí sebe, bude úspěšnější ve snaze přesvědčit svou výmluvností jiné. Tak je třeba chápat:

... jistě lépe přemluví druhé ten, který napřed přemluvil sám sebe. Přetvářka se totiž prozradí, i kdyby si dávala sebelepší pozor, a nikdy nebyla schopnost mluvit tak veliká, aby nezakolísala a neuvázla, kdykoli slova jsou v rozporu s nitrem. Špatný člověk nutně říká něco jiného než cítí, kdežto dobrým, to jest čestným, nikdy nebude chybět řeč ctnosti, nikdy jim nebude chybět schopnost nalézt nejlepší myšlenky ...¹⁰⁸

Mravní ctnost je zde silně propojena se schopností přesvědčivosti, výmluvnosti a dokonalosti myšlení obecně. Celková osobní integrita je nutná pro řečnický projev, který má být úspěšný. Nelze sice říct, že Quintilianova definice rétoriky odpovídá té, kterou sledujeme od začátku a jejíž hlavním aspektem je záměr na přesvědčování, ale zde vidíme, že přeneseně k tomuto cíli míří také. Tímto jsme zároveň objasnili jednu složku toho, co znamená *dobře mluvit*. Ačkoli v samotném spisu není nikde explicitně specifikováno, co zmíněné „dobře mluvit“ znamená, Kraus identifikuje dva významy onoho „dobře“. První je ve vztahu ke gramatické správnosti a přiměřenému slohovému zpracování, druhé k morální ctnosti řečníka v platonském smyslu a filosofickému rozboru tématu.¹⁰⁹ Vzhledem k námi doposud sledovaným aspektům, které se více či méně pojí s rétorikou, musíme konstatovat, že se jedná

¹⁰⁸ QUINTILIANUS, Marcius Fabius. *Základy rétoriky*, 12.1.29-30.

¹⁰⁹ KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*, s. 61.

spíše o tři významové vztahy¹¹⁰. Právě jsme vyložili první – dobře mluvit s ohledem na morální ctnosti.

Nyní se podíváme na zbylé dva – dobře jako gramaticky a stylisticky správně a dobře s ohledem na věcnou správnost (dle vědění) – a způsob, jaký Quintilianus radí k jejich dosažení. Předně je třeba říct, že obojí se pojí s vědomostmi a jejich aplikací. Gramatickou a stylistickou dokonalost je možno dosáhnout skrze studium jak jinak než gramatiky. Znalost tohoto oboru je podmínkou pro podstoupení rétorického vzdělávání, a to nejen z hlediska vzdělávacího systému, ale zejména z hlediska kompetencí, které jeho studium přináší. Nicméně studium gramatiky již samo předpokládá předběžnou znalost čtení a psaní, až poté může přijít její vlastní přínos:

Třebaže se gramatika dělí prostě na dvě části, totiž na znalost správného mluvení a na výklad básníků, obsahuje víc, než na první pohled slibuje. [...] Vyučování gramatiky nemůže být úplně bez hudby, protože ta nás musí poučit o metrech a rytmech, a kdyby učitel neznal astronomii, nepochopil by básníky, kteří [...] tolikrát užívají východu a západu souhvězdí při určování času.¹¹¹

Mimo zřejmého přínosu studia gramatiky, který představují znalosti správného skloňování, časování, skládání slov a celkového správného mluvení, nás obohacuje i o vědomosti z různých vědních oblastí (mezi něž můžeme zařadit i filosofii). Danou pasáž je třeba interpretovat tak, že studium gramatiky neobsahuje hlubokou znalost jiných oborů, ale pouze jejich sémantiku a pomocné poznatky, které napomohou utvořit řeč technicky a metodicky správně. Jako například znalost hudby přispívá správným zakomponováním rytmu a melodie. Tím je vysvětleno „dobře“ ve vztahu ke gramatické a stylistické správnosti, což můžeme zjednodušeně nazvat technicky dobře.

Poslední složkou správné řeči je věcná znalost z jiných oborů, což je spojeno s tím, co Quintilianus považuje za látku rétoriky. Ten soudí, že „*látkou rétoriky je všechno, co jí bude poskytnuto jako námět řeči*“¹¹². Jejím předmětem je tedy každá věc, o které se dá hovořit. Stejně tak jako Aristotelova rétorika pojímá všechny předměty. Je tedy cílem každého řečníka znát

¹¹⁰ Takové interpretaci nasvědčuje i formulace v Úvodu věnovaná řečníku. „*Řečník, nechť je tedy takový muž, jaký by mohl být po pravdě nazýván moudrý, dokonalý nejen svými mravy [...], ale také znalostmi a všestrannou schopností mluvit.*“ QUINTILIANUS, Marcius Fabius. *Základy rétoriky*, Úvod.18.

¹¹¹ QUINTILIANUS, Marcius Fabius. *Základy rétoriky*, 1.4.2., 1.4.4.

¹¹² Tamtéž, 2.21.4.

všechny vědy a dokázat mluvit o každé věci? Quintiliánus tento nesplnitelný úkol nežádá ani po dokonalém řečníkovi, když odpovídá na otázku:

O kterých [věcech] tedy bude mluvit? O těch, o nichž se něco naučil, podobně se naučí něco i o těch uměních, o nichž bude musit mluvit, a bude mluvit o těch, o nichž se něco naučí.¹¹³

Objasnili jsme tedy poslední významový vztah dobra, který můžeme shrnout slovy „mluvit dobře podle vědění (*epistémé*)“. Tím se nám projasňuje, jaké aspekty jsou pro naplnění cíle rétoriky podstatné. Věda, jak dobře mluvit, nám ukazuje dokonalost ve smyslu technickém, etickém a epistemickém, a jak jsme řekli výše, nedokonalost části brání dokonalosti celku. Ačkoli jsme doposud u žádného autora explicitně nehovořili o gramatické a stylistické formě, je jasné, že u oboru, který byl často kritizován za způsobování nepřehlednosti jazyka, díky přílišné zdobnosti, nebo naopak vyhledáván pro nauku o skládání řeči, byla vždy tato technická stránka implicitně přítomna (výjimku tvoří Platon, který se tématu věnuje spíše z hlediska svého filosofického projektu). S ostatními dvěma aspekty jsme se seznámili již u Isokrata. Od té doby jsou stále přítomny v teorii rétoriky. Můžeme tedy soudit, že Quintilianus se od přechozí tradice nevzdaluje v takové míře, jak se zprvu zdálo. Nicméně hlavní postavení u něj mají morální vlastnosti rétora.

V závěru se podívejme na Quintiliánův zásadní přínos k pedagogice, konkrétně k již zmíněnému pomyslnému založení rétoriky didaktiky (a didaktiky celkově). Některým složkám učebního procesu jsme se již věnovali – učiteli, žáku, jejich vztahu a motivaci pro učení. Samotný proces začíná již v rodině, kdy je potřeba poskytnout dobrý vzor, ať už se jedná o řeč nebo něco jiného.¹¹⁴ V otázce, zda by následně mělo vzdělávání probíhat doma nebo ve škole, sice zvažuje klady a zápory obojího, nicméně školní výchovu upřednostňuje díky pozitivnímu sociálnímu vlivu, širším možnostem vzdělávání (např. skrze to, co učí jiný) a vzájemnému soupeření žáků.¹¹⁵ Ctižádost, soutěživost a houževnatost se tak posilovala jako ctnost.

Pro vyšší efektivitu Quintiliánus doporučuje střídat obory, kterým se žák věnuje. Jednak proto, že není možné se věnovat jednomu oboru bez znalosti jiného, ale je i potřeba osvojovat si je ve stejném věku, a také proto, že střídání činností nás bude více těšit. Dlouhé setrvání u jedné činnosti je naopak únavné.¹¹⁶ Nicméně každá námaha musí být uměřená a žákovi je

¹¹³QUINTILIANUS, Marcius Fabius. *Základy rétoriky*, 2.21.15.

¹¹⁴ Tamtéž, 1.1.3-7.

¹¹⁵ Tamtéž, 1.2.20-24.

¹¹⁶ Tamtéž, 1.12.1-7.

nutno dopřát odpočinek. Jednak ze zřejmého důvodu fyziologické nutnosti, jednak z důvodu, aby si neznechutil studium.¹¹⁷

V *Základech rétoriky* autor propracoval kromě zmíněných didaktických principů i konkrétní metody. Jako první řadí již zmíněnou nápodobu. Ať se jedná o nápodobu u dětí, které začínají mluvit, u žáků, kteří napodobují tvary písmen při psaní na hliněné tabulky, nebo u žáků, kteří se z paměti učí vybraným řečem a snaží se je napodobit.¹¹⁸ Nápodobu můžeme nalézt ve všech fázích vzdělávání. Dalším principem je poskytnutí teoretického základu. Takovýmto základem je i návod či osnova, jak mají při skládání řeči postupovat.¹¹⁹ Quintiliánus se snaží upozornit na úskalí spojené s opomenutím teoretického základu a předejít mu. Jedná se o nebezpečí toho, že žák si zafixuje první špatný postup. Vhodnější je poskytnout předem návod, jak postupovat.

Až si žák osvojí vše potřebné, přichází na řadu vlastní praktické cvičení. Jedná se o přípravu soudních řečí a tzv. deklamací, tedy řečnických cvičení na smyšlené téma. Ačkoli jsou podle Quintiliana soudobí učitelé na vině ve věci úpadku výmluvnosti, která tak stáhla i zmíněné deklamace, stejně je považuje za nejvhodnější způsob cviku.¹²⁰ Quintilianův postup tak vede od nutných podmínek pro vzdělání, přes získání teoretických poznatků a k dovršení dochází v praktických cvičeních, která jsou již předzvěstí reálné praxe. Quintilianova didaktika rétoriky, jak jsme ji právě vyložili, je v mnohých bodech anticipací obecné didaktiky, která se dá vztáhnout na nejednu jinou disciplínu.

Zbývá nám zmínit cíle, které má tento pedagogický projekt naplnit. Řekli jsme, že cílem rétoriky je dobrá řeč, ale to teď není předmětem naší otázky. Ptáme se totiž, jaké jsou společenské důsledky a cíle Quintilianovy rétoriky. Jistěže je cílem formovat rétora jako toho, kdo dokáže dobře mluvit, ale zásadním autorovým úkolem je vzdělat dokonalého řečníka, čestného muže, který se projeví v občanském životě veřejnou politickou aktivitou.¹²¹ Ambici směřovat svého studenta k aktivnímu politickému životu autor přiznává už v úvodu:

... opravdovým státníkem, způsobilým spravovat veřejné i soukromé záležitosti, který by byl schopen řídit obce svou moudrostí, dávat jim jako základ dobré zákony

¹¹⁷ QUINTILIANUS, Marcus Fabius. *Základy rétoriky*, 1.3. 8.

¹¹⁸ Tamtéž, 1.1.24-27., 1.2.29.

¹¹⁹ Tamtéž, 1.6.1-2.

Ohledně nutnosti teorie pro správnou tvorbu řeči Srov. Tamtéž, 1.11.1-7.

¹²⁰ Tamtéž, 1.10.1-3.

¹²¹ Tamtéž, 12.2.8.

a zjednávat v nich nápravu pomocí soudů, rozhodně nemůže být nikdo jiný než řečník.¹²²

Údělem řečníka jako muže ctnostného, vzdělaného a znalého práva je politická angažovanost. Tak si to aspoň představoval Quintilianus. Vzhledem k tehdejší školské soustavě a představě politika jako dobrého muže a schopného řečníka, by pro nás nemělo být problematické rozpoznat, že tento vzdělávací program vede studenta k politické kariéře.

¹²² QUINTILIANUS, Marcius Fabius. *Základy rétoriky*, Úvod.10.

Závěr

Naším hlavním cílem v této práci bylo rekonstruovat roli rétorického vzdělávání v antice. Je zřejmé, že faktory jako poptávka po tomto druhu vzdělání a s tím spojený vývoj, byly v obou námi sledovaných obdobích spojeny se společenskou praxí a do značné míry politickým (nebo v Athénách občanským) životem. Ačkoli v obou kulturních systémech došlo k rozvoji rétoriky, viděli jsme, že její pozice byla v obou společnostech odlišná, co se týče jak celospolečenského přijetí, tak postavení ve školském systému.

Prostředí Athén poskytlo živnou půdu pro vývoj rétoriky v demokraticky řízeném státě, kde se plně prosadila v občanském životě. To přineslo uznání řečnickému umění – díky jeho instrumentální hodnotě. Nicméně jsme u jednotlivých autorů (srov. Isokrates, Platon, Aristoteles) viděli značnou kritiku jednak způsobu učení, a jednak praktického využití soudobého řečnictví. Pozici řečnictví v Athénách nelze jednoznačně určit – vidíme vůči ní ambivalentní postoje. Rozvoj rétoriky a společenská poptávka napovídají společenskému přijetí, ale kritika intelektuálních elit připojená k tradiční kritice sofistické praxe (kažení mládeže, zatemňování řeči atd., srov. *Obrana Sokratova*) nám ukazuje, že rétorika nebyla přijímána bez výhrad a jednoznačně.

Její postavení ve školském systému nám bohužel nepomůže tento problém vyjasnit. Ačkoli návrh na vzdělávací systém byl navržen již v 6. století, nejednalo se o institucionalizované školství. Vzdělávání záviselo na svobodné volbě a výběru učitele. Nicméně Isokratova úspěšná pedagogická praxe opět ukazuje na pozitivní náhled na rétoriku. Ale jak jsme viděli dříve, Isokratův projekt byl (otázka do jaké míry) odvržením tehdejší praxe.

S jistotou můžeme říci, že ačkoli byla rétorika přijímána s částečným odporem k její dobové praxi, docházelo k jejímu teoretickému i praktickému rozvoji. Zejména na pojetí rétoriky zmíněných tří teoretiků – Isokrata, Platona, Aristotela – vidíme snahu poskytnout pozitivní návrh, jak se vyrovnat s takto negativním hodnocením a zlepšit společenské hodnocení rétoriky.

Než se posuneme dále, je třeba v krátkosti vysvětlit, proč je značný rozsah práce věnován sofistům, o kterých máme pouze fragmentární informace. Sofisté představují počátek rétoriky v Řecku a také jedny z prvních teoretiků učení. Z toho důvodu je jim věnován značný rozsah v tomto textu i navzdory faktu, že o nich máme dost neúplné informace.

Přijetí a rozvoj řeckého rétorického dědictví bylo v Římě, jak jsme viděli, podpořeno postavením rétoriky ve vzdělávacím systému, přejatém z helénského vzoru, kde bylo vyšší vzdělání podmíněno mimo jiné znalostí rétoriky. Ve školském systému císařského Říma představovalo rétorické vzdělání ten nejvyšší stupeň. Studium rétoriky ale přinášelo pouze společenskou prestiž zprostředkovanou zpřístupněním vykonávání politického úřadu.

V římském pojetí vidíme reálné uplatnění teoretických návrhů na rozvoj rétoriky, které ve svých textech dříve představili Platon a Aristoteles. Řečnictví na rétorických školách reprezentuje dovršení vzdělávání, které se neoddělitelně pojí se studiem jiných vědních oborů, zejména pak filosofie. Tak se naplňuje propojení rétoriky s věděním a filosofií. Na druhý apel zmíněných filosofů odpovídá sama společenská praxe. Dle dobových představ nemohl zastávat politický úřad nikdo jiný než morálně ctnostný muž. Jestliže cílem rétorického vzdělání byla politická kariéra, která vyžadovala jistý morální kredit, vyplývá z toho skutečnost, že k postavě rétora do značné míry přináležejí i uznání jeho morálních ctností. Stejněho řečníka – čestného a politicky angažovaného – si přeje svým vzděláním formovat Quintilianus.

U něj nacházíme nejen shrnutí dobové praxe a představ, ale také výsledek pětisetleté tradice vývoje rétorického vzdělávání. Krom toho, že naplnění cíle rétorického vzdělání v jeho pojetí uvádí do praxe požadavky filosofů zmíněných výše, představuje jeho dílo první nástin didaktické teorie. Quintilianus ve svém spisu analyzuje postavy, které se účastní vzdělávacího procesu, stupně vzdělávání, vhodné metody i cíle vzdělávání. *Základy rétoriky* tak představují nejen teorii vzdělávání řečnictví, ale můžeme je považovat za první ucelený text obsahující teorii didaktiky v rámci západoevropské kultury.

S tímto bodem se pojí ještě odůvodnění, proč se teorii vzdělávání v textu hlouběji nevěnujeme již dříve. Na vině je opět fragmentární charakter poznatků, které máme k dispozici od sofistů. Jejich teoretické poznatky týkající se vzdělávání se často nedochovaly (např. nedochovaná učebnice Isokratova), a proto je můžeme odhadovat pouze z dochovaných řečí nebo fragmentů zachovaných u jiných rétorů. Díla filosofů Platona a Aristotela nám sice zůstala zachována, ale ti se nevěnovali učení ve spojení s rétorikou. Řešením by mohlo být porovnání například Aristotelova osvojování si morálních ctností pomocí zvyku s Quintilianovým didaktickým projektem obsahujícím nápodobu, teoretické poznatky (návod) a praktické cvičení. Nicméně ve spojení s rétorikou nemáme dostatečnou evidenci pro zhodnocení jejich didaktického přínosu.

V práci jsme vynechali podstatnou postavu politika, filosofa a rétora Marca Tullia Cicera. Důvodem je fakt, že ačkoli měl značný vliv na další generace a rozvoj řečnického umění, jeho spis přímo nereflakuje vzdělávání rétora. Témata osobnostních a morálních předpokladů, potřebných znalostí, teorií řečového projevu, stylistiky, dělení řeči atd. u Cicera byly jedním z ideových vlivů Quintilianova spisu. S tímto vědomím a vědomím toho, že Quintilianus více reflektuje otázky, na které jsme chtěli odpovědět, jsme Cicera do výběru autorů nezařadili. I přesto práce jasně ukazuje rozvoj rétoriky a zvyšování její prestiže vzhledem ke dvěma faktorům. Jednak přičiněním vlivu společenského zúročení znalosti rétoriky a jednak díky propojení jejího vzdělávání s filosofií a morálním zušlechťováním. Což je závěr, který by Cicerovy spisy jistě nerozporovaly.

Seznam literatury:

- ARISTOTELÉS. *Organon*. Praha: Academia, 1975. Filozofická knihovna.
- ARISTOTELÉS. *Rétorika-poetika*. Vyd. 2 Rétoriky, 9. vyd. Poetiky. Praha: Rezek, 1999. ISBN 80-86027-14-7.
- BLECHA, Ivan. *Filosofie*. 4. opr. a rozš. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002. ISBN 80-7182-147-0.
- BLEICKEN, Jochen. *Athénská demokracie*. Praha: OIKOYMENH, 2002. Oikúmené (OIKOYMENH). ISBN 80-7298-055-6.
- BORECKÝ, Bořivoj, ed. *Tribuni výmluvnosti: výbor ze starověkých řečníků*. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Odeon, 1974. Antická próza.
- CEPKO, Jaroslav, 2011. Antisthenés a *paideia*. K sókratovskému modelu výchovy. *Filozofia*. 66(6), 535–544.
- GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: Sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. Přeložil Miroslav PETŘÍČEK. Praha: OIKOYMENH, 2000, 445 s. ISBN 807298019X.
- HLADÍLEK, Miroslav. *Úvod do didaktiky*. Praha: Vysoká škola J.A. Komenského, 2004. ISBN 80-86723-07-0.
- HOBZA, Pavel. *Milétská filosofie jako aristotelská konstrukce: studie o základních pojmech a představách*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2018. ISBN 978-80-7465-340-7.
- HORYNA, Břetislav, ed. *Filosofický slovník*. 2. rozš. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002. ISBN 80-7182-064-4.
- KEPARTOVÁ, Jana. Komunální volby na římský způsob. Dějiny a současnost. Praha : Lidové noviny. 1997, č. 4. s. 8 – 12. ISSN: 0418-5129
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha: Academia, 1981.
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*. 2., přeprac. vyd. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-2001-5.
- PLATÓN. *Euthyfrón: Obrana Sókrata ; Kritón*. 5., opr. vyd. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH, 2005. ISBN 80-7298-140-4.

PLATÓN. *Prótagoras*. 2. opr. vyd. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1992. Oikúmené.

PLATÓN. *Faidros*. 4. opr. vyd. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1993. ISBN 80-85241-33-1.

PLATÓN. *Gorgias*. 4., opr. vyd. Praha: Oikoymenh, 2000. Platónovy spisy. ISBN 80-7298-005-X.

QUINTILIANUS, Marcus Fabius. *Základy rétoriky*. Přeložil Václav BABNÍK. Praha: Odeon, 1985.

RUIZ, Vincenzo Arangio, GIANNELLI, Giulio a Ugo Enrico PAOLI, ed. *Antický Řím*. Přeložil Anna ŠKORUPOVÁ. Bratislava: Tatran, 1967.

SKALKOVÁ, Jarmila. *Obecná didaktika: vyučovací proces, učivo a jeho výběr, metody, organizační formy vyučování*. Praha: Grada, 2007. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-1821-7.

SZYMANEK, Krzysztof. *Umění argumentace: terminologický slovník*. V Olomouci: Univerzita Palackého, 2003. ISBN 80-244-0699-3.

ŠTVERÁK, Vladimír a Milada ČADSKÁ. *Stručný průvodce dějinami pedagogiky*. 2. dopl. vyd. Praha: Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-797-6.

ŠTVERÁK, Vladimír. *Stručné dějiny pedagogiky: vysokoškolská příručka pro studenty vysokých škol připravujících učitele*. 2. dopl. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1988. Učebnice pro vysoké školy (Státní pedagogické nakladatelství).

WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl II, Isokrates. V Praze: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1923, viii, 178 s. ISBN (Váz.).

WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého*. Díl I, Od dob nejstarších až do počátku století 4. př. Kr. V Praze: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1916, x, 324 s. ISBN (Váz.).

WENIG, Karel. *Dějiny řečnictví řeckého: Díl III. Polykrates - Antisthenes - Alkidamas - Xenofon - Platon - Isaios - Aischines Sokratik*. V Praze: Česká akademie věd a umění, 1936.